

**ΓΕΝΙΚΟ ΤΜΗΜΑ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΑΙ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ**

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

Πτυχές της καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης και νέες τεχνολογίες.
Μια προκαταρκτική έρευνα για την οργάνωση και τη λειτουργία δύο πολυεθνικών εταιριών του κλάδου της πληροφορικής και των τηλεπικοινωνιών.

Μητσιάνης Γιάννης

**Επιβλέπων Καθηγητής:
Φραγκομιχελάκης Μιχάλης**

ΧΑΝΙΑ, ΟΚΤΩΒΡΙΟΣ 2005

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Εισαγωγή	4-6
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1. Οι αιτίες της οικονομικής κρίσης. Κρίση του φορντικού τρόπου κατανάλωσης ή κρίση υπερσυσσώρευσης του κεφαλαίου;	7-11
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2. Για τον κοινωνικά μη ουδέτερο χαρακτήρα της τεχνολογίας και τη μετατροπή της επιστήμης σε άμεση παραγωγική δύναμη.	
2.1. Θεωρητική προσέγγιση	12-24
2.2. Στοιχεία της εμπειρικής έρευνας: Οι ερευνητικές και οι εκπαιδευτικές δραστηριότητες των δύο εταιριών και οι δεσμοί τους με τα ελληνικά πανεπιστήμια.	
2.2.1. Εταιρία Χ	24-29
2.2.2. Εταιρία Ψ	29-31
2.2.3 Σχόλια – Παρατηρήσεις	32-34
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3. Οι αλλαγές στις εργασιακές σχέσεις στα πλαίσια του μεταβαλλόμενου ρόλου του σύγχρονου καπιταλιστικού κράτους και των διαρθρωτικών αλλαγών σε επίπεδο εθνικής οικονομίας. Η περίπτωση της Ελλάδας	35
3.1. Ο μετασχηματισμός του σύγχρονου καπιταλιστικού κράτους και η σημασία του ως πεδίο ταξικής πάλης	36-39
3.2. Η οικονομική κρίση και η διαδικασία αναδιάρθρωσης του κεφαλαίου στην Ελλάδα: η ανάδρασή τους στις σχέσεις εργασίας	39-46
3.3. Στοιχεία της εμπειρικής έρευνας	47-49
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4. Ποσοτικές και ποιοτικές διαστάσεις των αλλαγών στη διαδικασία διεθνοποίησης της παραγωγής.	
4.1. Θεωρητική προσέγγιση	50-56
4.2. Στοιχεία της εμπειρικής έρευνας: Ο καταμερισμός των παραγωγικών δραστηριοτήτων ανάμεσα στις θυγατρικές επιχειρήσεις των δύο πολυεθνικών.	
4.2.1. Εταιρία Χ	56-62
4.2.2. Εταιρία Ψ	62-63
4.3. Στοιχεία της εμπειρικής έρευνας: Οι μορφές συνεργασίας και επικοινωνίας ανάμεσα στις θυγατρικές επιχειρήσεις και τη μητρική εταιρία και η χρήση των σύγχρονων μέσων επικοινωνίας.	
4.3.1. Εταιρία Χ	64-65
4.3.2. Εταιρία Ψ	65-67
4.3.3. Σχόλια – Παρατηρήσεις	67-68
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5. Αποκαθετοποίηση της παραγωγής των μεγάλων επιχειρήσεων και διεύρυνση των δικτύων υπεργολάβων και προμηθευτών. Οι περιπτώσεις των δύο εξεταζόμενων εταιριών	69-80
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6. Σύνοψη-Συμπεράσματα	81-86
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ι: Η μεθοδολογία της έρευνας	87-89

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΙΙ: Βασικά χαρακτηριστικά των εξεταζόμενων εταιριών.

1) Εταιρία Χ 90-96

2) Εταιρία Ψ 96-100

Βιβλιογραφικές αναφορές101-103

Εισαγωγή.

Ενώ διανύουμε την τέταρτη δεκαετία οικονομικής κρίσης, έχει γίνει προφανής μια σειρά μετασχηματισμών της καπιταλιστικής παραγωγής. Σε γενικές γραμμές πρόκειται για τη μαζική εισαγωγή της αυτοματοποίησης στην παραγωγή, τις μεταβολές που συντελούνται στην τομεακή και κλαδική διάρθρωση της παραγωγής και τη χωροθέτηση της βιομηχανίας, καθώς και τις θεσμικές αλλαγές που παρατηρούνται σε εθνικό και διεθνές επίπεδο. Σε πολιτικό, δημοσιογραφικό, αλλά και σε θεωρητικό επίπεδο, οι εν λόγω αλλαγές αντιμετωπίζονται συχνά ως αναπόφευκτες συνέπειες της τεχνολογικής εξέλιξης και του κοινωνικού εκείνου φαινομένου που αναφέρεται γενικά και αόριστα ως «παγκοσμιοποίηση». Το ζήτημα, όμως, δεν είναι η αυτονόητη παραδοχή των συντελούμενων αλλαγών, εφόσον μάλιστα στο σύνολό τους αποτελούν ένα εγχείρημα ακύρωσης των εργατικών κεκτημένων, και κατά συνέπεια, επιδείνωσης του βιοτικού και του πολιτιστικού επιπέδου των κατώτερων και ευρύτερων κοινωνικών στρωμάτων. Η εμπειρική μελέτη και η θεωρητική πλαισίωση των μετασχηματισμών που σημειώνονται στο καπιταλιστικό σύστημα παραγωγής αποτελούν απαραίτητη συνθήκη για την κατανόηση του πραγματικού τους νοήματος και την ανάδειξη της σημασίας τους στη σημερινή συγκυρία των ταξικών αγώνων.

Στην παρούσα εργασία θα επιχειρήσουμε να αναδείξουμε, αρχικά, τις αιτίες και τις κινητήριες δυνάμεις της καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης που συντελείται κατά τη διάρκεια των τριών τελευταίων δεκαετιών, και στη συνέχεια θα περιγράψουμε ορισμένες από τις βασικές της πτυχές, επικεντρώνοντας το ενδιαφέρον μας στον ειδικό ρόλο που διαδραμάτισαν οι νέες τεχνολογίες της πληροφορικής και των επικοινωνιών.

Στο πρώτο κεφάλαιο, θα εξετάσουμε τις αιτίες που οδήγησαν στην κρίση των σύγχρονων καπιταλιστικών οικονομιών, η διερεύνηση των οποίων αποτελεί βασική προϋπόθεση για την κατανόηση των συγκεκριμένων μορφών και κατευθύνσεων που παίρνει η διαδικασία της καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης. Στο δεύτερο κεφάλαιο θα ασχοληθούμε με το ζήτημα της «κοινωνιογέννησης» της τεχνολογίας και τη μετατροπή της επιστήμης σε άμεση παραγωγική δύναμη. Στο πλαίσιο αυτό θα αναφερθούμε στις αντιφάσεις που εμπεριέχουν οι διαδικασίες διαχωρισμού της πνευματικής από τη χειρωνακτική εργασία και ιδιοποίησης της πρώτης από το κεφάλαιο, καθώς και η τάση εμπορευματοποίησης της επιστημονικής γνώσης. Στα επόμενα κεφάλαια θα

περιγράφουμε τρεις από τις σημαντικότερες πτυχές της καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης: (α) την απορύθμιση των εργασιακών σχέσεων, (β) τις αλλαγές στη διαδικασία διεθνοποίησης της παραγωγής και (γ) την τάση αποκαθετοποίησης της παραγωγής των μεγάλων επιχειρήσεων. Πιο συγκεκριμένα, στο τρίτο κεφάλαιο θα επιχειρήσουμε να προσδιορίσουμε τις σχέσεις που υπάρχουν ανάμεσα στην τάση απορύθμισης των εργασιακών σχέσεων και τη γενικότερη διαδικασία της παραγωγικής αναδιάρθρωσης και του τεχνολογικού εκσυγχρονισμού, μέσα από το παράδειγμα της ελληνικής οικονομίας. Στο τέταρτο κεφάλαιο η ανάλυση επικεντρώνεται στις μεταβολές του γενικού προτύπου των άμεσων ξένων επενδύσεων, όπως αυτές διαμορφώνονται στα πλαίσια του μεταβαλλόμενου διεθνούς θεσμικού και οικονομικού περιβάλλοντος και της τεχνολογικής αλλαγής. Τέλος, στο πέμπτο κεφάλαιο θα αναδείξουμε τους λόγους για τους οποίους το μεγάλο κεφάλαιο προχωράει στη μεταβίβαση τμημάτων των παραγωγικών του δραστηριοτήτων σε μικρότερες επιχειρήσεις και θα περιγράψουμε τις συνθήκες κάτω από τις οποίες πραγματοποιείται αυτή η μεταβίβαση. Εδώ πρέπει να σημειώσουμε ότι ο διαχωρισμός σε επιμέρους πτυχές της αναδιάρθρωσης απαντάει στις ανάγκες της αναλυτικής προσέγγισης του φαινομένου. Στην πραγματικότητα, τα στοιχεία που αναφέρονται ως διαφορετικές πτυχές της αναδιάρθρωσης συνδέονται αιτιακά μεταξύ τους, αποτελώντας, στην ουσία, ένα σύνθετο πλέγμα σχέσεων αλληλεπίδρασης και αλληλοκαθορισμού.

Η ανάλυση στηρίζεται τόσο σε βιβλιογραφικές πηγές, για τη θεωρητική πλαισίωση των υπό εξέταση προβλημάτων, όσο και σε μια σειρά «ποιοτικών» εμπειρικών δεδομένων που συγκεντρώθηκαν ειδικά για τις ανάγκες της εργασίας.

Η εμπειρική έρευνα έχει προκαταρκτικό χαρακτήρα και αφορά δύο μεγάλες πολυεθνικές εταιρίες που δραστηριοποιούνται στον ευρύτερο κλάδο της πληροφορικής και των τηλεπικοινωνιών. Για την τήρηση των δεοντολογικών κανόνων της έρευνας και τη μη ταυτοποίηση των εξεταζόμενων εταιριών, θα αναφερόμαστε σε αυτές με τους χαρακτήρες X και Ψ, αντίστοιχα.

Ο όμιλος εταιριών X αποτελείται από ένα διεθνές δίκτυο 35 και πλέον αυτόνομων εταιριών με συνολικά 6.038 εργαζομένους, με δραστηριότητες στην Ελλάδα την Κύπρο, τις Βαλκανικές χώρες, την Ευρώπη, τη Μ. Ανατολή, τις Η.Π.Α. και τη Ρωσία. Οι βασικές παραγωγικές δραστηριότητες του ομίλου είναι η κατασκευή τηλεπικοινωνιακών έργων

και δικτύων πληροφορικής, η παραγωγή τηλεπικοινωνιακών προϊόντων, και η ανάπτυξη λογισμικών προγραμμάτων. Η έδρα της μητρικής εταιρίας βρίσκεται στο νομό Αττικής, κοντά στην Αθήνα και το προσωπικό της, μαζί με αυτό που απασχολείται στα διάφορα παραρτήματά της στη Θεσσαλονίκη, την Πάτρα και την Ξάνθη, φτάνει περίπου τα 3600 άτομα.

Η επιχείρηση Ψ είναι θυγατρική μιας γερμανικής εταιρίας (στο εξής Ψ AG), το βασικό προϊόν της οποίας είναι ένα λογισμικό πρόγραμμα μηχανοργάνωσης για κάθε είδους επιχειρήσεις (στο εξής λογισμικό Ψ). Η Ψ AG διαθέτει περίπου 100 θυγατρικές εταιρίες στις περισσότερες χώρες της Ευρώπης, στην Αμερική, τη Μέση Ανατολή και την Ανατολική Ασία. Στις περισσότερες από αυτές τις χώρες οι θυγατρικές εταιρίες αναπτύσσουν τις ίδιες δραστηριότητες. Ασχολούνται, δηλαδή, με το consulting του λογισμικού Ψ και με την πώληση της άδειας χρήσης του. Το consulting αποτελεί τη βασική παραγωγική δραστηριότητα των θυγατρικών επιχειρήσεων της Ψ AG και περιλαμβάνει: (i) την εγκατάσταση του λογισμικού και το στήσιμο του δικτύου υπολογιστών στην επιχείρηση που αγοράζει την άδεια χρήσης του, (ii) την «παραμετροποίηση» του λογισμικού πακέτου Ψ, δηλαδή μια διαδικασία παρέμβασης στο βασικό λογισμικό για να γίνει συμβατό με τις ιδιαίτερες ανάγκες της εκάστοτε επιχείρησης-πελάτη, (iii) την ανάπτυξη λογισμικών προγραμμάτων-εφαρμογών («gaps») για την σύνδεση των δυνατοτήτων που προσφέρει το λογισμικό Ψ με τις ιδιαίτερες ανάγκες της επιχείρησης-πελάτη και (iv) την εκπαίδευση του προσωπικού της επιχείρησης-πελάτη πάνω στη χρήση του λογισμικού.

Βασικός στόχος της έρευνας ήταν η εξέταση των παραγόντων εκείνων που επέδρασαν στις επενδυτικές επιλογές, την οργάνωση και τη λειτουργία των δύο πολυεθνικών εταιριών και των θυγατρικών επιχειρήσεων που εντάσσονται σε αυτές. Η μεθοδολογία που ακολουθήθηκε κατά τον σχεδιασμό και τη διεξαγωγή της έρευνας παρουσιάζονται στο Παράρτημα I της εργασίας. Στο Παράρτημα II παρατίθενται τα βασικά χαρακτηριστικά των δύο εταιριών, ενώ τα εμπειρικά στοιχεία που συνδέονται πιο άμεσα με τα υπό εξέταση ζητήματα είναι ενταγμένα στο κύριο μέρος της εργασίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1. Οι αιτίες της οικονομικής κρίσης. Κρίση του φορντικού τρόπου κατανάλωσης ή κρίση υπερσυσώρευσης του κεφαλαίου;

Στη συζήτηση σχετικά με τις αιτίες και τις συνέπειες της παρατεταμένης κρίσης που πλήττει τις περισσότερες καπιταλιστικές οικονομίες από τις αρχές της δεκαετίας του 1970, χαρακτηριστική είναι η επικράτηση (σε θεωρητικό και ιδεολογικό επίπεδο) των αντιλήψεων εκείνων, που έχουν σαν σημείο αναφοράς το μοντέλο της ευέλικτης εξειδίκευσης. Σε γενικές γραμμές¹, το μοντέλο της ευέλικτης εξειδίκευσης ξεκινάει από την παραδοχή ότι η σύγχρονη κρίση οφείλεται στον κορεσμό της αγοράς και στη διαφοροποίηση της ζήτησης που έπληξαν το φορντικό μοντέλο εκβιομηχάνισης της μαζικής παραγωγής, και προτάσσει τη διαμόρφωση ενός εναλλακτικού προς το φορντισμό μοντέλου εκβιομηχάνισης, που προορίζεται να ηγεμονεύσει. Σύμφωνα με τους υποστηρικτές της ευέλικτης εξειδίκευσης, το μοντέλο αυτό στηρίζεται σε ένα νέο τεχνολογικό μόρφωμα το οποίο μέσα από τη χρήση ευέλικτων μηχανολογικών εξοπλισμών οδηγεί στην υπέρβαση της απο-ειδικευμένης και ιεραρχικής τεύλορικής εργασίας, στη διαμόρφωση σχέσεων συνεργασίας μεταξύ εργοδοτών και μισθωτών στη βάση αμοιβαίων συμφερόντων και στην ανάπτυξη περισσότερο ισότιμων διεπιχειρησιακών σχέσεων. Από την άλλη, η διαφοροποίηση της ζήτησης ευνοεί την ανάπτυξη μικρών επιχειρήσεων, οι οποίες είναι πιο κατάλληλες να ανταποκριθούν στις διαφοροποιημένες προτιμήσεις των καταναλωτών. Το νέο αυτό μοντέλο είναι συμβατό με διάφορες μορφές βιομηχανικής οργάνωσης που κάνουν την εμφάνισή τους σε διάφορες χώρες και περιφέρειες, όπως οι τοπικές συγκεντρώσεις ανεξάρτητων μικρών επιχειρήσεων οργανωμένων σε δίκτυα, οι στρατηγικές συμμαχίες μεταξύ μεγάλων επιχειρήσεων συνασπισμένων σε ομάδες και οι κομβικές επιχειρήσεις περιστοιχισμένες από «αυτόνομους» υπεργολάβους.

Σύμφωνα με μια εύστοχη κριτική αποτίμηση της εν λόγω θεωρίας (Τσεκούρας 1990: 81), ο κορεσμός της αγοράς και η διαφοροποιημένη ζήτηση δεν είναι αιτίες της κρίσης του τεύλορικού-φορντικού μοντέλου της συσώρευσης, αλλά αποτελέσματα της κρίσης αυτού του μοντέλου και ιδιαίτερες μορφές εμφάνισης της. Στην καπιταλιστική οικονομία, η κρίση υπερσυσώρευσης (και τέτοιας μορφής είναι η οικονομική κρίση των

¹ Τα στοιχεία που αναφέρονται εδώ προέρχονται από το άρθρο της Καραμενίση (1993), όπου γίνεται μια κριτική παρουσίαση του μοντέλου της ευέλικτης εξειδίκευσης.

τελευταίων δεκαετιών) συνεπάγεται ταυτόχρονα και κρίση υπερπαραγωγής εμπορευμάτων, όπως είχε τονίσει ο Μαρξ: «Μια και ο σκοπός του κεφαλαίου δεν είναι η ικανοποίηση των αναγκών, αλλά η παραγωγή κέρδους, και μια που τον σκοπό αυτόν τον πετυχαίνει μόνο με μέθοδες, που τη μάζα της παραγωγής τη ρυθμίζουν σύμφωνα με τη κλίμακα της παραγωγής και όχι αντίστροφα, πρέπει διαρκώς να δημιουργείται μια αναντιστοιχία ανάμεσα στις περιορισμένες δυνάμεις της κατανάλωσης πάνω σε κεφαλαιοκρατική βάση, και σε μια παραγωγή που τείνει διαρκώς να βγει έξω απ' αυτά τα εσωτερικά της όρια. Εξάλλου το κεφάλαιο αποτελείται από εμπορεύματα και γι' αυτό η υπερπαραγωγή κεφαλαίου περιλαμβάνει την υπερπαραγωγή εμπορευμάτων» (Μαρξ 1978, τόμος III: 324).

Όπως επισημαίνει ο Τσεκούρας (ο.π.: 82), η τάση προς τον κατατεμαχισμό των αγορών και της ζήτησης είναι υπαρκτή. Η βάση της, ωστόσο, δεν βρίσκεται στη αλλαγή των καταναλωτικών προτύπων, αλλά στην όξυνση του ανταγωνισμού μεταξύ των καπιταλιστικών επιχειρήσεων για την αναδιάρθρωση και την επιβίωσή τους μέσα στις συνθήκες της κρίσης. Σήμερα πέρα από τα παραδοσιακά όπλα του ανταγωνισμού που εκφράζονται με τον περιορισμό του κόστους των παραγόμενων προϊόντων, υπάρχει η τάση αναβάθμισης άλλων παραγόντων του ανταγωνισμού, όπως είναι ο σχεδιασμός και η ανάπτυξη νέων προϊόντων, η γρήγορη μετακίνηση από το ένα προϊόν στο άλλο, η παραγωγή προϊόντων με μικρό κύκλο κατανάλωσης κλπ. Δηλαδή, η συνεχής διαφοροποίηση της μάζας των παραγόμενων προϊόντων, σαν επιθετική στρατηγική των ατομικών κεφαλαιοκρατών, με σκοπό την ενίσχυση της ανταγωνιστικής τους θέσης στην αγορά.

Η γενεσιουργός αιτία της κρίσης δεν βρίσκεται σε κάποια κρίση του λεγόμενου φορντικού τρόπου κατανάλωσης, αλλά στην όξυνση της εγγενούς στο καπιταλιστικό σύστημα παραγωγής αντίφασης μεταξύ νεκρής και ζωντανής εργασίας, η οποία σύμφωνα με τη διατύπωση του Μαρξ έγκειται στο γεγονός ότι το κεφάλαιο «προσπαθεί να περιορίσει τον χρόνο εργασίας στο ελάχιστο, ενώ από την άλλη μεριά τοποθετεί τον χρόνο εργασίας σαν μοναδικό μέτρο και πηγή του πλούτου» (Μαρξ 1990, τόμος II: 539).

Από την αρχή της περιόδου της κυριαρχίας και της διευρυμένης αναπαραγωγής του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, η εκμηχάνιση της παραγωγής γίνεται ο κύριος μοχλός για την αύξηση της σχετικής υπεραξίας, που οικειοποιείται το κεφάλαιο, μέσω

της αύξησης της παραγωγικής δύναμης της εργασίας. Αλλά ο ειδικός αυτός τρόπος αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας στον καπιταλισμό συνεπιφέρει και την αύξηση της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου (αύξηση της μάζας των μέσων παραγωγής και των άλλων υλικών εισροών, που απασχολούνται από μια δεδομένη μάζα εργασιακής δύναμης), και κατά συνέπεια τη μείωση της παραγωγικότητας του κεφαλαίου και την πτώση του ποσοστού κέρδους. Σύμφωνα με τον Μαρξ κάθε φάση εκμηχάνισης εμφανίζει αντιφατικά αποτελέσματα στην κερδοφορία του κεφαλαίου: «[...] στη χρησιμοποίηση των μηχανών για την παραγωγή υπεραξίας ενυπάρχει μια εσωτερική αντίφαση, επειδή από τους δύο παράγοντες της υπεραξίας, που παράγει ένα κεφάλαιο δοσμένου μεγέθους, οι μηχανές δε μεγαλώνουν τον ένα παράγοντα, το ποσοστό της υπεραξίας, παρά μόνο μικραίνουν τον άλλο παράγοντα, τον αριθμό των εργατών [...] και είναι η ίδια αυτή αντίφαση που σπρώχνει άλλη μια φορά το κεφάλαιο - χωρίς ο κεφαλαιοκράτης να έχει επίγνωση αυτής της αντίφασης - στην πιο βίαιη παράταση της εργάσιμης ημέρας για να ισοφαρίσει τη μείωση του αντίστοιχου αριθμού των εργατών που εκμεταλλεύεται, με την αύξηση όχι μόνο της σχετικής, μα και της απόλυτης υπερεργασίας» (Μαρξ 1978, τόμος I: 422-423).

Αυτό που καταγράφει η φθίνουσα πορεία της παραγωγικότητας του κεφαλαίου από τη δεκαετία του 1970 είναι οι αδυναμίες των τεύλορικών-φορντικών μεθόδων οργάνωσης της παραγωγής στο να συνεχίσουν να επιλύουν αρμονικά αυτή την ενυπάρχουσα στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής αντίφαση, η οποία εμφανίζεται ιδιαίτερα οξυμένη κατά τη συγκεκριμένη περίοδο, ως αποτέλεσμα της ενίσχυσης της διεκδικητικής δύναμης των εργαζομένων μέσα και έξω από την παραγωγή. Όπως εξηγεί ο Τσεκούρας (1989: 88-89), κάτω από την πίεση των εργατικών αγώνων της περιόδου, οι τεχνικές και οι κανόνες του τεύλορικού-φορντικού μοντέλου οργάνωσης της παραγωγής αποδείχτηκαν ανορθολογικοί και ακατάλληλοι να αξιοποιήσουν επαρκώς την εργασία. Ειδικά ο κατακερματισμός της εργασίας σε περιορισμένες μηχανικές κινήσεις πολλαπλασίαζε το χρόνο που το υπό κατασκευή προϊόν μεταφέρεται από τη μια θέση στην άλλη, χωρίς να εκτελείται καμία εργασία πάνω του, αυξάνοντας έτσι τους χαμένους παραγωγικούς χρόνους. Η αλυσίδα συναρμολόγησης, που ήταν προσανατολισμένη στην μαζική παραγωγή τυποποιημένων προϊόντων, ήταν ιδιαίτερα δύσκαμπτη και η παραγωγή νέων προϊόντων απαιτούσε δαπανηρές επενδύσεις σε πάγιο κεφάλαιο που αύξαναν το

κόστος παραγωγής. Γενικότερα, το όλο σύστημα χαρακτηρίζονταν από υψηλό κόστος διοικητικών και εποπτικών λειτουργιών, υψηλές δαπάνες για αποθήκευση πρώτων υλών, ανταλλακτικών και έτοιμων προϊόντων καθώς και από ανεπαρκή χρήση τμημάτων του κεφαλαίου και της εργασίας.

Από τα παραπάνω γίνεται φανερό ότι ο μόνος τρόπος για το κεφάλαιο να αντισταθμίσει την πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους είναι η ενεργοποίηση στο μεγαλύτερο βαθμό όλων των μηχανισμών που αυξάνουν το ποσοστό υπεραξίας. Η εξασφάλιση, δηλαδή, των συνθηκών εκείνων, υπό τις οποίες η αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας να είναι μεγαλύτερη από την αύξηση της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου. Προεκτείνοντας την ανάλυση του Τσεκούρα (στο ίδιο: 97-98), θα λέγαμε ότι οι κατευθύνσεις στις οποίες προσανατολίζεται το κεφάλαιο ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 1970 είναι: α) η αύξηση του βαθμού χρησιμοποίησης του παγίου κεφαλαίου, β) η αναδιάρθρωση του τρόπου κατανάλωσης των στοιχείων του κυκλοφοριακού κεφαλαίου, γ) ο μετασχηματισμός του τρόπου ένταξης της ζωντανής εργασίας στην παραγωγική διαδικασία και η εντατικοποίηση της εκμετάλλευσης της, δ) η συμπίεση του μισθού εργασίας κάτω από την αξία της εργατικής δύναμης, ε) η ανάπτυξη του διεθνούς εμπορίου και γενικότερα η αναζήτηση νέων αγορών και στ) η διεθνοποίηση της παραγωγικής διαδικασίας με στόχο την εκμετάλλευση του φθηνού εργατικού δυναμικού και των άλλων «συγκριτικών πλεονεκτημάτων» των χωρών υποδοχής των άμεσων ξένων επενδύσεων.

Στον αναδιάρθρωτικό αυτό προσανατολισμό του κεφαλαίου σημαντική είναι η συμβολή των τεχνολογιών της πληροφορικής και των επικοινωνιών και γενικότερα της τεχνικοεπιστημονικής προόδου που σημειώθηκε από τη δεκαετία του 1980 και μετά. Οι νέες τεχνολογίες αποτελούν, όπως θα δούμε, τις υλικές εκείνες προϋποθέσεις που καθιστούν δυνατή τη συντελούμενη αναδιάρθρωση του κεφαλαίου. Όπως εύστοχα επισημαίνει ο Harris (1999), η χρήση των νέων τεχνολογιών καθορίστηκε από τις ανάγκες της συσσώρευσης του κεφαλαίου. Δεν είναι οι νέες τεχνολογίες που ώθησαν στις νέες μορφές οργάνωσης της παραγωγής, αλλά η τεχνολογία τις κατέστησε δυνατές.

Στα κεφάλαια που ακολουθούν θα προσπαθήσουμε να αναδείξουμε, με τη βοήθεια των εμπειρικών στοιχείων που συγκεντρώσαμε, τον όποιο ειδικό ρόλο διαδραμάτισε η ανάπτυξη των νέων τεχνολογιών της πληροφορικής και των επικοινωνιών στα διάφορα

πεδία της διαδικασίας αναδιάρθρωσης της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής, όπως οι εργασιακές σχέσεις, η αναδιοργάνωση των πολυεθνικών εταιριών και η αποκαθετοποίηση της παραγωγής των μεγάλων επιχειρήσεων.

Εδώ πρέπει να διευκρινίσουμε ότι σκοπός αυτού του εγχειρήματος δεν είναι η υποβάθμιση της κεντρικής θέσης που κατέχει η ταξική πάλη μέσα στη διαδικασία αναδιάρθρωσης του κεφαλαίου, ούτε η υποστήριξη μιας τεχνοκρατικής αντίληψης για τους μετασχηματισμούς που επιδέχεται το καπιταλιστικό σύστημα παραγωγής. Αντίθετα, θεωρούμε ότι η μορφή και ο χαρακτήρας της τεχνολογικής εξέλιξης είναι σαφώς συνδεδεμένες με την έκβαση της ταξικής πάλης και το ιστορικό και υλικό πλαίσιο μέσα στο οποίο αυτή διαδραματίζεται.

Πριν προχωρήσουμε στην ανάλυση των επιμέρους πτυχών της καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης είναι ανάγκη να αφιερώσουμε λίγο χώρο στο ζήτημα της «κοινωνιογέννησης» της τεχνολογίας και του ρόλου της επιστήμης στη σύγχρονη καπιταλιστική κοινωνία. Η μετατροπή της επιστήμης σε άμεση παραγωγική δύναμη κάτω από την κυριαρχία του κεφαλαίου μαζί με τις αλλαγές που συντελούνται στον τρόπο ένταξης της ζωντανής εργασίας στην παραγωγική διαδικασία, αποτελούν, όπως θα δούμε, μια άλλη μορφή της καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης, με ιδιαίτερο ενδιαφέρον όσον αφορά τις αντιφάσεις που διέπουν το καπιταλιστικό σύστημα παραγωγής σε αυτή τη φάση ανάπτυξής του.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2. Για τον κοινωνικά μη ουδέτερο χαρακτήρα της τεχνολογίας και τη μετατροπή της επιστήμης σε άμεση παραγωγική δύναμη.

2.1. Θεωρητική προσέγγιση.

Η τεχνολογική ανάπτυξη γενικά και οι τεχνολογικές εξελίξεις των τριών τελευταίων δεκαετιών ειδικότερα είναι ένα πεδίο μελέτης γύρω από το οποίο αναπτύσσεται έντονη πολιτική και ιδεολογική αντιπαράθεση. Στο επίκεντρο αυτής της αντιπαράθεσης βρίσκονται η μορφή και η έκταση των επιδράσεων των νέων τεχνολογιών στην οργάνωση της παραγωγής και κατά συνέπεια στην ίδια την κοινωνία.

Η αστική Πολιτική Οικονομία έχει, κατά τη γνώμη μας, την τάση να αντιμετωπίζει την τεχνολογία σαν μια παράμετρο του παραγωγικού συστήματος, η οποία αυτοπροσδιορίζεται, αναπτύσσεται, δηλαδή, ανεξάρτητα από οικονομικούς και κοινωνικούς παράγοντες. Ενδιαφέρεται κυρίως για τις επιδράσεις που ασκούν οι τεχνολογικές αλλαγές στα μεγέθη της παραγωγής και αγνοεί τις κοινωνικές αφετηρίες της επιστημονικής και τεχνολογικής ανάπτυξης. Έτσι, οι οικονομικές, κοινωνικές, εργασιακές, πολιτισμικές και περιβαλλοντικές επιπτώσεις της τεχνολογίας εμφανίζονται σαν ένα «αντικειμενικό» αποτέλεσμα της επιστημονικής εξέλιξης, σαν μια κοινωνικά και ταξικά ουδέτερη διαδικασία ανεξάρτητη από τις καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής.

Με βάση τη λογική αυτή, πολλοί σύγχρονοι αναλυτές καταλήγουν αβίαστα στο συμπέρασμα ότι η επιστημονικοτεχνική επανάσταση οδηγεί αναπόφευκτα στην υπέρβαση των εκμεταλλευτικών σχέσεων παραγωγής. Στο πλαίσιο αυτό εντάσσονται οι απόψεις για το «τέλος της εργασίας», τη «μεταβιομηχανική κοινωνία» και την «κοινωνία των πληροφοριών»². Χαρακτηριστική είναι η εμφάνιση της Πολιτικής Οικονομίας των Συμβόλων, η οποία, όπως αναφέρει ο Παπαδόπουλος (2000: 52), θεωρεί τη σύγχρονη κοινωνία σαν μια κοινωνία της γνώσης και των συμβόλων, στην οποία επικρατεί η παραγωγή πληροφοριών και στην οποία δεν έχει ιδιαίτερη σημασία η ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής, ούτε μπορεί να βρει ουσιαστική εφαρμογή ο νόμος της αξίας και της υπεραξίας.

Σύμφωνα με τον Πατέλη (2002: 13-14), ο όρος τεχνολογία προέρχεται εννοιολογικά από τον όρο «τεχνική», ο οποίος στα πλαίσια της μαρξιστικής θεωρίας αναφέρεται στο σύνολο των υλικών αντικειμένων και μέσων (τεχνικές κατασκευές, εργαλεία,

² Για μια κριτική παρουσίαση των θεωρητικών αυτών θέσεων βλ. Παπαδόπουλος 2000: 90-116.

μηχανισμοί, μηχανές, μεταφορικά και επικοινωνιακά μέσα, συσκευές κ.τ.λ.) που δημιουργεί ο άνθρωπος για την πραγματοποίηση των παραγωγικών διαδικασιών και την εξυπηρέτηση των μη παραγωγικών αναγκών της κοινωνίας, σε αντιδιαστολή με τον υποκειμενικό παράγοντα αυτών των διαδικασιών, τον άνθρωπο και τις ικανότητές του. Κατά τη διασταλτική ερμηνεία του όρου «τεχνική», στην οποία ο άνθρωπος εντοπίζεται κατ' εξοχήν ως καθοριζόμενος από τα τεχνικά μέσα και υλικά που χρησιμοποιεί στις παραγωγικές (και μη) δραστηριότητές του, ο όρος συμπεριλαμβάνει, εκτός από τα προαναφερθέντα, και τον τρόπο με τον οποίο πραγματοποιείται ορισμένη δραστηριότητα και επικοινωνία (σύνολο κανόνων, μεθόδων, δεξιοτήτων, ικανοτήτων, χειρισμών κ.τ.λ.). Αυτή η διασταλτική ερμηνεία παραπέμπει στην έννοια της τεχνολογίας. Συνήθως, υπό τον όρο τεχνολογία, εάν δεν χρησιμοποιείται ως συνώνυμος της τεχνικής (των τεχνικών μέσων) εννοείται: α) το σύνολο των μεθόδων συστηματικής επενέργειας σε ορισμένο αντικείμενο που αποσκοπεί στη λήψη ορισμένων προκαθορισμένων ιδιοτήτων του αντικειμένου, β) ο επιστημονικός κλάδος που οργανώνει, επεξεργάζεται και τελειοποιεί αυτές τις μεθόδους και γ) η ενσωματωμένη στα μέσα παραγωγής γνώση που συσσωρεύτηκε κατά την πορεία της ανάπτυξης της κοινωνικής παραγωγής.

Όπως επισημαίνει ο ίδιος συγγραφέας (στο ίδιο: 17-18), η τεχνολογία δεν αποτελεί μια αυθύπαρκτη, εξωιστορική και υπερκοινωνική πραγματικότητα. Η τεχνολογία δημιουργείται κατά βάση εντός της παραγωγικής διαδικασίας, ενώ ταυτόχρονα επιδρά στην παραγωγική σχέση του ανθρώπου με τη φύση, μεταβάλλοντάς την. Αυτό σημαίνει ότι η διαδικασία ανάπτυξης της τεχνολογίας προσδιορίζεται από τον ιστορικά συγκεκριμένο τρόπο παραγωγής εντός του οποίου εκτυλίσσεται, δηλαδή, από το συγκεκριμένο επίπεδο ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων και των σχέσεων παραγωγής.

Στο καπιταλιστικό σύστημα παραγωγής η τεχνολογία δεν αναπτύσσει μια δική της δυναμική, που θα μπορούσε να αντιβαίνει τους νόμους της συσσώρευσης του κεφαλαίου, αλλά υπόκειται σε αυτούς, συμβάλλοντας στην αναπαραγωγή και την ενδυνάμωση των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής. Σύμφωνα με την ανάλυση του Μαρξ, στα πλαίσια του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής η ανάπτυξη των μηχανών και η χρησιμοποίησή τους στην παραγωγική διαδικασία δεν έχει σαν στόχο την αναβάθμιση της ανθρώπινης εργασίας αλλά την αύξηση της παραγωγικότητάς της ώστε να περιοριστεί ο χρόνος

εργασίας που απαιτείται για την αναπαραγωγή του εργατικού δυναμικού και να επεκταθεί ο χρόνος εργασίας που παράγει την υπεραξία για το κεφάλαιο (Μαρξ 1978, τόμος I: 386). Με άλλα λόγια, η προτεραιότητα του κεφαλαίου δεν είναι απλά και μόνο η ανάπτυξη της τεχνολογίας, αλλά μια τέτοια ανάπτυξη που επιτρέπει τη διατήρηση και αύξηση του βαθμού στον οποίο γίνεται αντικείμενο εκμετάλλευσης η ζωντανή εργασία. Ο γάλλος ερευνητής Κοριά (στο βιβλίο του *Επιστήμη, Τεχνική και Κεφάλαιο*) υποστηρίζει ότι «η εργασία σύλληψης των τεχνικών και μεθόδων παραγωγής που είναι ενταγμένη στις καπιταλιστικές παραγωγικές σχέσεις, οδηγεί στην επεξεργασία τεχνικών προικισμένων με ακριβή χαρακτηριστικά που αντιστοιχούν στους όρους μέσα στους οποίους παράγονται αυτές οι τεχνικές και στους όρους της λειτουργίας που τους επιφυλάσσεται.» (Κοριά 1985: 100-101). Μέσα από το παράδειγμα της γραμμής συναρμολόγησης του Φορντ, ο Κοριά αναδεικνύει ότι οι συγκεκριμένες τεχνολογίες είναι σύμφωνες, από τη μια μεριά, με τις απαιτήσεις αξιοποίησης του κεφαλαίου, και από την άλλη, με την ανάγκη αναπαραγωγής της υλικής, τεχνικής βάσης, που απαιτείται για την αναπαραγωγή των παραγωγικών σχέσεων. Η ανάπτυξη του φορντισμού είχε σαν στόχο, πρώτα από όλα, την εντατικοποίηση της εργασίας και την επακόλουθη αύξηση του ποσοστού της υπερεργασίας που ιδιοποιείται το κεφάλαιο, μέσα σε μια δεδομένη στιγμή συσχετισμού δυνάμεων ανάμεσα στο κεφάλαιο και την εργασία. Παράλληλα, και ως αποτέλεσμα αυτού του πρωταρχικού στόχου, ο φορντισμός, μέσα από τον καταμερισμό και τον κατατεμαχισμό της εργασίας, τελειοποίησε τη διαδικασία απόσπασης των τεχνικών γνώσεων των εργατών και της συγκέντρωσής τους κάτω από τον έλεγχο του καπιταλιστή, αναπαράγοντας με αυτό τον τρόπο την κυριαρχία του καπιταλιστή πάνω στην παραγωγική διαδικασία και κατά συνέπεια τις ίδιες τις καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής. Για τον Κοριά οι «καπιταλιστικές τεχνικές» αποβλέπουν στην απόσπαση υπεραξίας, και δεν είναι μόνο τεχνικές παραγωγής αλλά και «τεχνικές κυριαρχίας» του κεφαλαίου πάνω στην εργασία (στο ίδιο: 108).

Από την ίδια λογική διέπονται οι νέες τεχνικές και οι νέες μέθοδοι οργάνωσης της παραγωγής που δημιουργούνται στις σύγχρονες συνθήκες κρίσης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Στη σύγχρονη φάση ανάπτυξης του καπιταλισμού, οι «ευέλικτες» μορφές οργάνωσης της παραγωγής απαντούν κυρίως στην ανάγκη του κεφαλαίου, από τη μια μεριά, να αξιοποιήσει τα πλεονεκτήματα των νέων τεχνικών μέσων (π.χ.

ηλεκτρονικά ελεγχόμενες μηχανές πολλαπλών χρήσεων, αυτόματα συστήματα διαχείρισης και ελέγχου των μηχανών και των εργαζόμενων), και από την άλλη, να εκμεταλλευτεί τις νέες πλευρές δημιουργικότητας της εργασίας, που διαμορφώθηκαν μεταπολεμικά με την άνοδο του μορφωτικού και πολιτιστικού επιπέδου της εργατικής τάξης. «Όπως η τεύλορική εργασία διαμορφώθηκε για να εκμεταλλευτεί την προσφορά μιας μεγάλης μάζας μεταναστών και ανειδίκευτων εργατών και να την εντάξει στην παραγωγική διαδικασία, έτσι και σήμερα η ευλύγιστη εργασία προσπαθεί να εκμεταλλευτεί τις αλλαγές που έφερε στην κοινωνική και τεχνική σύνθεση της εργατικής τάξης, η μεταπολεμική ανάπτυξη του καπιταλισμού: δηλαδή την άνοδο του μορφωτικού και πολιτιστικού επιπέδου της εργατικής τάξης, μέσω της ενίσχυσης των εκπαιδευτικών μηχανισμών, τη γενίκευση της υποχρεωτικής εκπαίδευσης και τη μαζικοποίηση των μέσων ενημέρωσης και πληροφόρησης» (Τσεκούρας 1990: 102).

Οι ηλεκτρονικοί υπολογιστές και τα σύγχρονα αυτόματα συστήματα μηχανών μπορεί να αποδεσμεύουν τον εργάτη από μια σειρά επίπονων και μονότονων χειρονακτικών αλλά και πνευματικών εργασιών, παράλληλα όμως, οδηγούν σε μια περαιτέρω εντατικοποίηση της εργασίας μέσα από τη διεύρυνση των καθηκόντων και των λειτουργιών του εργάτη. Αυτός ο «εμπλουτισμός» της εργασίας, ωστόσο, δε συνιστά απαραίτητα και πάντα μια αναβάθμιση των δεξιοτήτων των εργατών ή του ρόλου τους μέσα στην παραγωγική διαδικασία. Οι νέες ειδικότητες που καλούνται να αποκτήσουν οι εργάτες στα πλαίσια της ευέλικτης, αυτοματοποιημένης παραγωγής είναι συχνά περιορισμένες, ξερές και γρήγορα αναλώσιμες γνώσεις, απαραίτητες για την εκτέλεση συγκεκριμένων εργασιών, και δεν προσφέρουν δυνατότητες κατανόησης και ελέγχου του ευρύτερου συστήματος παραγωγής. Εξάλλου, όπως επισημαίνει ο Παπαδόπουλος (2000: 83-84), αναφερόμενος σε εμπειρικές έρευνες που πραγματοποιήθηκαν στην Ευρώπη και στις Η.Π.Α., η εφαρμογή της πολυειδικότητας, της ευέλικτης εξειδίκευσης και της εκτεταμένης αυτοματοποίησης σε ορισμένες περιπτώσεις αποδεικνύεται ασύμφορη για το κεφάλαιο. Το κόστος εργασίας αυξάνεται όταν οι αποκτούμενες απαιτούμενες γνώσεις ξεχνιούνται από τους εργάτες κατά την εναλλαγή τους σε διαφορετικές θέσεις εργασίας. Η αξία της εξειδικευμένης ανθρώπινης εργασίας είναι συχνά αναντικατάστατη, ιδιαίτερα σε τομείς ελέγχου της παραγωγικής διαδικασίας και εισαγωγής-διαχείρισης της καινοτομίας, ενώ τα πλήρως αυτοματοποιημένα συστήματα εμφανίζονται ανέκιστα να

αντεπεξέλθουν σε ανοιχτή κλίμακα ποικίλων δεδομένων. Τέλος, η αξιοποίηση της παραγωγικής ευελιξίας και του τεχνολογικού εκσυγχρονισμού κρίνεται σε αρκετές περιπτώσεις ασύμφορη σε σχέση με την αξιοποίηση εναλλακτικών μεθόδων διαχείρισης, όπως είναι η ανάθεση τμημάτων της παραγωγής σε υπεργολάβους με σκληρούς οικονομικούς όρους. Επιβεβαιώνεται έτσι το μαρξιστικό πλαίσιο ανάλυσης σχετικά με την αντίφαση ανάμεσα στην τεχνική δυνατότητα ανατροπής του παλιού καταμερισμού εργασίας και της ωφέλειας του κεφαλαίου από τη διατήρησή του ως ένα βαθμό³.

Στην πραγματικότητα το καπιταλιστικό σύστημα παραγωγής χαρακτηρίζεται από μια συνεχή διαλεκτική ειδίκευσης και αποειδίκευσης της εργασίας. Από τη μια πλευρά, η ανάπτυξη της τεχνολογίας διαμορφώνει συνεχώς νέες απαιτήσεις ειδικεύσεων, και από την άλλη, η συστηματική προσπάθεια αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας οδηγεί στη συνεχή απόσπαση αυτών των δεξιοτήτων από τους άμεσους παραγωγούς και τη μεταφορά τους εντός της λειτουργίας του συστήματος των μηχανών ή/και της διεύθυνσης της παραγωγικής διαδικασίας (Σωτήρης 2001: 59-60). Σύμφωνα με τον Παπαδόπουλο (ο.π.: 82-83), κατά την εφαρμογή μιας τεχνικής καινοτομίας στην παραγωγή απαιτούνται «υπερειδικευμένες» θέσεις εργασίας για το σκοπό αυτό. Όταν η εφαρμογή αυτή «ωριμάσει» στην παραγωγή, οι συγκεκριμένες θέσεις εργασίας αποκτούν πιο τυποποιημένα και απλοποιημένα χαρακτηριστικά, για να αντικατασταθούν στη συνέχεια από αυτοματοποιημένες μηχανικές διαδικασίες. Για παράδειγμα, η παραγωγή λογισμικών προγραμμάτων από μια ειδικευμένη εργασία μετατρέπεται σε μια σχετικά απλή εργασιακή διαδικασία «μηχανικής» μετάφρασης εντολών, χάρη στον πολλαπλασιασμό των εξειδικευμένων πληροφοριακών εφαρμογών και των βιβλιοθηκών έτοιμων λογισμικών προγραμμάτων, αλλά και στην απλούστευση των γλωσσών προγραμματισμού.

Ενδεικτική αυτής της τάσης είναι η περίπτωση της βασικής παραγωγικής δραστηριότητας της Ψ⁴ (το consulting πάνω στο βασικό λογισμικό προϊόν της μητρικής

³ Όπως αναδεικνύει ο Μαρξ στην ανάλυσή του για τον καταμερισμό της εργασίας στο εργοστάσιο, ο τελευταίος φαίνεται να διατηρεί ορισμένα από τα στοιχεία που χαρακτηρίζουν τον καταμερισμό της εργασίας στην μανουφακτούρα, όπως είναι για παράδειγμα η προσκόλληση του μεμονωμένου εργάτη σε μία ειδικότητα. Με τον τρόπο αυτό μειώνονται σημαντικά τα έξοδα που είναι απαραίτητα για την αναπαραγωγή της εργατικής του δύναμης και ταυτόχρονα επιτυγχάνεται η απόλυτη εξάρτησή του από το εργοστάσιο, δηλαδή από τον κεφαλαιοκράτη (βλ. Μαρξ 1978, τόμος Ι: 438).

⁴ Για τη μη ταυτοποίηση της εξεταζόμενης εταιρίας, όπως επιβάλλεται από τους δεοντολογικούς κανόνες της κοινωνικής έρευνας, θα αναφερόμαστε στη φίρμα της εταιρίας και στο βασικό της προϊόν με το

της), η οποία, όπως προαναφέρθηκε και στην εισαγωγή της εργασίας, συνίσταται κυρίως σε μια διαδικασία παρέμβασης στο βασικό λογισμικό Ψ (παραμετροποίηση) και στην ανάπτυξη ορισμένων λογισμικών προγραμμάτων-εφαρμογών (gaps) για την σύνδεση των δυνατοτήτων μηχανοργάνωσης που προσφέρει με τις ιδιαίτερες ανάγκες της εκάστοτε επιχείρησης-πελάτη. Πρόκειται, δηλαδή, για μια εργασιακή διαδικασία που απαιτεί ορισμένες ειδικές γνώσεις πληροφορικής και προγραμματισμού, καθώς και τη γνώση πάνω στις ειδικές λειτουργίες που μπορεί να έχει μια επιχείρηση-πελάτη (π.χ. διοικητική οργάνωση, οργάνωση της παραγωγικής διαδικασίας κλπ.). Οι ειδικότητες που ζητάει η εταιρία δεν είναι αυτές της πληροφορικής και του προγραμματισμού, αλλά αυτές που είναι πιο σχετικές με τις λειτουργίες των επιχειρήσεων-πελατών τους. Το 50% περίπου των εργαζομένων στο τμήμα του consulting («συμβούλων») είναι μηχανικοί κάθε κατεύθυνσης, το 35% οικονομολόγοι και το 15% απόφοιτοι πανεπιστημιακών σχολών θετικής κατεύθυνσης (π.χ. μαθηματικοί, φυσικοί κλπ.). Όπως θα δούμε και στο επόμενο υποκεφάλαιο, η γνώση πάνω στη λειτουργία και στις μεθόδους παρέμβασης στο λογισμικό προϊόν Ψ, αντιμετωπίζεται ως μια συμπληρωματική ειδίκευση, την οποία οι «σύμβουλοι», λόγω των στοιχειωδών μαθηματικών γνώσεων που διαθέτουν από τις βασικές τους σπουδές, μπορούν να αποκτήσουν σταδιακά, μέσα από τα σεμινάρια κατάρτισης που παρέχει η ίδια η Ψ ή η μητρική της εταιρία Ψ AG, καθώς και μέσα από την πρακτική ενασχόληση με το λογισμικό Ψ, κατά τη διάρκεια υλοποίησης των έργων consulting.

Ενδιαφέρον έχει, επίσης, να αναφέρουμε εδώ ορισμένα από τα εμπειρικά δεδομένα που συλλέξαμε από μια συνέντευξη με το διευθυντή μιας μικρής επιχείρησης παραγωγής αυτόματων εργαλειομηχανών, η οποία ωστόσο δεν άπτεται άμεσα των υπό εξέταση ζητημάτων, και για το λόγο αυτό δεν τη συμπεριλάβαμε εξ ολοκλήρου στη μελέτη μας. Η επιχείρηση απασχολεί έναν οικονομολόγο στο marketing, δύο απόφοιτους τεχνικών σχολών στην παραγωγή και έναν ηλεκτρονικό μηχανικό στον σχεδιασμό των ηλεκτρονικών μερών των εργαλειομηχανών. Ο ερωτώμενος είναι μηχανικός αεροναυπηγικής, και πέρα από τις διευθυντικές του αρμοδιότητες, ασχολείται και με τον σχεδιασμό των μηχανολογικών μερών των εργαλειομηχανών. Ο σχεδιασμός και η

χαρακτήρα Ψ. Σχετικά με τη μεθοδολογία που ακολουθήθηκε κατά τη διεξαγωγή της έρευνας βλέπε στο Παράρτημα I της εργασίας, και για τα βασικά χαρακτηριστικά των εταιριών στο Παράρτημα II.

ανάπτυξη των λογισμικών προγραμμάτων που ενσωματώνονται στις αυτόματες εργαλειομηχανές πραγματοποιείται από τον ίδιο τον ερωτώμενο και από τον ηλεκτρονικό μηχανικό. Σχετικά με τις ικανότητες των δύο πάνω στον προγραμματισμό, ο ερωτώμενος εξήγησε ότι οι καθεαυτό προγραμματιστές δεν είναι αποδοτικοί παρά μόνο σε πολύ γενικές εφαρμογές. Σε πιο εξειδικευμένες περιοχές τα πράγματα αντιστρέφονται: «Πρέπει να ξέρεις το αντικείμενο πρώτα, και να ξέρεις και από προγραμματισμό, και όχι το αντίστροφο. Δηλαδή, ένας που ξέρει απλά προγραμματισμό, άμα δεν ξέρει το αντικείμενο, δεν μπορεί να προγραμματίσει στη συγκεκριμένη περιοχή. Όταν είναι ένα πρόγραμμα για control, δηλαδή για αυτόματο έλεγχο, άμα δεν ξέρεις control δεν μπορείς να κάνεις τίποτα ... Οι τεχνικές προγραμματισμού είναι αντικείμενο εκπαίδευσης. Μπορεί κανείς να τις μάθει παρακολουθώντας ένα σεμινάριο, ένα σχολείο, τέλος πάντων. Το να φτιάξεις όμως ένα νέο προϊόν θέλει και κάποια άλλα πράγματα», όπως είναι η γνώση πάνω στο αντικείμενο χρήσης του προγράμματος, η ικανότητα δημιουργικής σκέψης και μια διάθεση για διεύρυνση των γνώσεων και των δεξιοτήτων. Με βάση τα εμπειρικά αυτά στοιχεία, συμπεραίνουμε ότι, με τη σταδιακή απλούστευση των γλωσσών προγραμματισμού, ο προγραμματισμός μετατρέπεται σε μία εύκολα αποκτούμενη γνώση, και ως τέτοια αποτελεί πλέον μέρος μιας νέας εξειδίκευσης, με περιορισμό της κατάρτισης (αποειδίκευση) των αντίστοιχων εργαζομένων.

Το σημαντικό είναι ότι όσο και αν διευρύνονται οι απαιτούμενες διανοητικές ικανότητες του εργαζομένου, ταυτόχρονα σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό πληθαίνουν οι γνώσεις που είναι ενσωματωμένες στα μέσα παραγωγής, πράγμα που σημαίνει ότι η εξάρτηση του άμεσου παραγωγού από τον ιδιοκτήτη των μέσων παραγωγής κάθε άλλο παρά περιορίζεται. Εξάλλου, όπως επισημαίνει ο Πελαγίδης (1994: 207-208), η διεύρυνση των καθηκόντων και των περιθωρίων αυτονομίας των άμεσων παραγωγών δεν διευρύνει αυτόματα και τη δυνατότητα ελέγχου του εργαζομένου στις συνθήκες και το προϊόν της εργασίας. Οι εξελίξεις στους ηλεκτρονικούς υπολογιστές και στις τηλεπικοινωνίες περισσότερο διευκολύνουν την παραπέρα συγκεντροποίηση των δραστηριοτήτων οργάνωσης και διαχείρισης της παραγωγής παρά τις αποκεντρώνουν.

Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της διαδικασίας «βιομηχανοποίησης» των προϊόντων στο εργοστάσιο της X στην Αττική⁵. Όπως, φαίνεται από την περιγραφή της εν λόγω διαδικασίας (βλ. Παράρτημα II), οι δραστηριότητες σχεδίασης και οργάνωσης της παραγωγικής διαδικασίας συγκεντρώνονται στα τμήματα που είναι υπεύθυνα για τη σχεδίαση και την ανάπτυξη των νέων προϊόντων (τμήμα E&A) και για το σχεδιασμό και το στήσιμο των νέων γραμμών παραγωγής (τμήμα industrial engineering). Παρατηρείται, δηλαδή, ένας σαφής διαχωρισμός ανάμεσα στις λειτουργίες σύλληψης και εκτέλεσης κάθε συγκεκριμένης εργασίας, με από παράδειγμα τα «εγχειρίδια παραγωγής», στα οποία καταγράφονται λεπτομερείς οδηγίες για τη μέθοδο παραγωγής των νέων προϊόντων. Τα «εγχειρίδια παραγωγής» συντάσσονται μετά την ολοκλήρωση της διαδικασίας βιομηχανοποίησης του νέου προϊόντος και μοιράζονται στους εργαζόμενους του τμήματος παραγωγής που είναι αρμόδιοι για τη λειτουργία και τον έλεγχο των νέων γραμμών παραγωγής. Επιπλέον, μέσα από τη χρήση ολοκληρωμένων συστημάτων πληροφορικής τύπου CIM (Computer Integrated Manufacturing) και αυτόματων συστημάτων ελέγχου ποιότητας, επιτυγχάνεται ο διαρκής έλεγχος της παραγωγικής διαδικασίας από τα ανάλογα τμήματα.

Ο Μαρξ ανέδειξε ότι ο διαχωρισμός της πνευματικής και της χειρωνακτικής εργασίας και η ιδιοποίηση της πρώτης από το κεφάλαιο είναι μια διαδικασία που ξεκινάει με την ανάπτυξη της μανουφακτούρας, ως προϋπόθεση της υποταγής της ανθρώπινης εργασίας στις απαιτήσεις αξιοποίησης του κεφαλαίου και της κυριαρχίας του καπιταλιστή πάνω στην παραγωγική διαδικασία και τους εργάτες. Ο διαχωρισμός αυτός ολοκληρώνεται στη μεγάλη βιομηχανία που κάνει την επιστήμη μια παραγωγική δύναμη ανεξάρτητη από την εργασία, και την επιστρατεύει στην υπηρεσία του κεφαλαίου (Μαρξ 1978, τόμος I : 377).

Στη σύγχρονη φάση ανάπτυξης του καπιταλισμού, ενισχύεται ο ρόλος της επιστήμης στην κατασκευή, ανάπτυξη και εφαρμογή της τεχνολογίας σε όλες τις φάσεις και τα επίπεδα της παραγωγής, αλλά και στη συνολική λειτουργία της κοινωνίας ως συστήματος. Η επιστήμη δεν χρησιμοποιείται απλά για τη λύση συγκεκριμένων προβλημάτων που αναδεικνύονται στην παραγωγή. Τις τελευταίες δεκαετίες, η

⁵ Για την τήρηση των δεοντολογικών κανόνων της έρευνας και τη μη ταυτοποίηση της εξεταζόμενης εταιρίας, θα αναφερόμαστε σε αυτή με το χαρακτήρα X.

επιστημονική έρευνα από μια σχετικά απομονωμένη δραστηριότητα γίνεται οργανική συνιστώσα της υλικής παραγωγής και εντάσσεται όλο και πιο άμεσα στη διαδικασία του ενδοκαπιταλιστικού ανταγωνισμού.

Όπως επισημαίνει ο Σωτήρης (2001: 17-19), οι σύγχρονες επιχειρήσεις ενσωματώνουν πλέον άμεσα την επιστημονική έρευνα στις παραγωγικές τους δραστηριότητες, μέσα από την ίδρυση ιδιωτικών ερευνητικών εργαστηρίων και την απασχόληση ερευνητικού και επιστημονικού προσωπικού. Οι δραστηριότητες έρευνας και ανάπτυξης (E&A) που αναπτύσσονται στα πλαίσια των ιδιωτικών επιχειρήσεων αφορούν κατά βάση την εφαρμοσμένη έρευνα, την εφαρμογή, δηλαδή, της ήδη υπάρχουσας επιστημονικής γνώσης για την ανάπτυξη νέων προϊόντων (συχνά με όρους δυνατότητας κατοχύρωσης της ευρεσιτεχνίας) και την αναζήτηση τεχνικών και οργανωτικών καινοτομιών που θα συμβάλουν στην αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας και την αποδοτικότερη αξιοποίηση του επενδύμενου κεφαλαίου. Πάντως, η ιστορική τάση για την εφαρμογή όλο και περισσότερων επιστημονικών στοιχείων στην παραγωγή προϋποθέτει και κάποιου τύπου βασική επιστημονική έρευνα, η οποία από τη φύση της έχει σχετικά μεγάλο κόστος και όχι απαραίτητα άμεσα εφαρμόσιμα αποτελέσματα. Πρόκειται για έρευνα με σκοπό την παραγωγή νέων γνώσεων, το συνολικό κόστος της οποίας δεν μπορεί (ή δε θέλει προσθέτουμε εμείς) να το αναλάβει ο κάθε μεμονωμένος καπιταλιστής, ούτε είναι εφικτή η συγκρότηση μιας καπιταλιστικής ερευνητικής επιχείρησης (με όλες τις απαιτήσεις υποδομής και προσωπικού), η οποία με φθινό κόστος θα παρέχει το εμπόρευμα επιστημονικές γνώσεις. Ιστορικά, το μεγαλύτερο μέρος του κόστους αυτού το αναλάμβανε το κράτος, στα πλαίσια του ταξικά διαμορφωμένου ρόλου του ως εγγυητή και οργανωτή της διαδικασίας αναπαραγωγής των προϋποθέσεων των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής.

Σύμφωνα με τον ίδιο συγγραφέα (στο ίδιο: 34-36), στις αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες, ο κύριος όγκος της βασικής έρευνας πραγματοποιείται από τα πανεπιστήμια, τα κρατικά ερευνητικά κέντρα και τα επιχορηγούμενα από το κράτος ερευνητικά κέντρα⁶. Στα πανεπιστήμια διεξάγεται, επίσης, και ένα μέρος της εφαρμοσμένης έρευνας για

⁶ Το πανεπιστήμιο αποτελεί κομβικό χώρο ως προς την κρατική δαπάνη στην έρευνα και ως προς την αποδοτικότητα αυτής της δαπάνης. Ο καθαρά καπιταλιστικός τομέας στην ανώτατη εκπαίδευση είναι μάλλον περιορισμένος, καθώς ακόμα και στα ιδιωτικά πανεπιστημιακά ιδρύματα η χρηματοδοτική συνεισφορά του κράτους εξακολουθεί να είναι σημαντική (κάλυψη των διδάκτρων με επιδόματα, άμεσες επιχορηγήσεις για ερευνητικές δραστηριότητες κλπ.) (βλ. Σωτήρης 2001: 16, 32-33).

λογαριασμό των επιχειρήσεων. Από τη δεκαετία του 1980, παρατηρείται μια αύξηση στην ιδιωτική χρηματοδότηση της πανεπιστημιακής έρευνας, χωρίς όμως να αλλάζει σημαντικά η αναλογία δημοσίου/ιδιωτικού. Η ενίσχυση της εφαρμοσμένης έρευνας στα πανεπιστήμια δεν ακυρώνει τη βασική έρευνα, όπως συχνά υποστηρίζεται. Το μεγαλύτερο μέρος της εφαρμοσμένης έρευνας εξακολουθεί να γίνεται στα ιδιωτικά εργαστήρια και δευτερευόντως στα πανεπιστήμια. Αυτό που συμβαίνει στην πραγματικότητα είναι ένας αναπροσανατολισμός της βασικής έρευνας σε πεδία που συνδέονται πιο άμεσα με την ανάκαμψη της καπιταλιστικής κερδοφορίας.

Παράλληλα, παρατηρείται μια έκπτωση στην εκπαιδευτική λειτουργία των πανεπιστημίων. Η τάση μαζικοποίησης της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης θα μπορούσε να αποτελεί γενικά μια προοδευτική εξέλιξη, αν δεν συνοδευόταν από την υποβάθμιση του περιεχομένου και της ποιότητας των σπουδών⁷, την αποσύνδεσή τους από τα εργασιακά δικαιώματα των πτυχιούχων⁸ και από την συνακόλουθη επίταση του ανταγωνισμού μεταξύ των αποφοίτων της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης (εργαζομένων και ανέργων). Ωστόσο, η μείωση της διάρκειας της βασικής ανώτατης εκπαίδευσης και η κατηγοριοποίηση των σπουδών σε βασικές και μεταπτυχιακές ή/και σε επάλληλους κύκλους επανακατάρτισης, που προωθείται σε πανευρωπαϊκή κλίμακα με τη δικαιολογία της αύξησης της κινητικότητας της εργασίας (διακήρυξη της Μπολόνια), αποτελούν στην ουσία εκφράσεις αυτού του ανοίγματος των πανεπιστημίων, με απώτερο στόχο την αναίρεση των εργασιακών δικαιωμάτων, τη μείωση των απολαβών των πτυχιούχων και την απαλλαγή των επιχειρήσεων από το κόστος της επιμόρφωσης των εργαζομένων.

Οι τάσεις αυτές δεν είναι άσχετες με τη γενικότερη διαδικασία αναδιάρθρωσης του κεφαλαίου. Οι συχνές τεχνικές και οργανωτικές αλλαγές και η προσπάθεια εντατικοποίησης της εκμετάλλευσης της εργασίας απαιτούν την άμεση ανταπόκριση των παρεχόμενων ειδικεύσεων στις ανάγκες των επιχειρήσεων και ταυτόχρονα την απαξίωση

⁷ Από την πλευρά μας διαπιστώνουμε στην περίπτωση των ελληνικών πανεπιστημίων, τα τελευταία χρόνια, μια σημαντική υποβάθμιση της εκπαιδευτικής τους λειτουργίας, με διάφορες μορφές και εκδηλώσεις (π.χ. αύξηση των εργαζομένων με καθαρά ερευνητικές αρμοδιότητες στα πανεπιστήμια, απομάκρυνση των ανώτερων καθηγητικών βαθμίδων από τη διδασκαλία των φοιτητών και αντικατάστασή τους από μεταπτυχιακούς φοιτητές και υποψήφιους διδάκτορες κ.α.), οι οποίες κατά τη γνώμη μας πρέπει να αποτελέσουν άμεση προτεραιότητα της κοινωνιολογικής έρευνας.

⁸ Με τον όρο εργασιακά δικαιώματα εννοούμε αφενός τα τυπικά δικαιώματα πρόσβασης σε συγκεκριμένες θέσεις του καταμερισμού εργασίας που συμπυκνώνει ένας τίτλος σπουδών, και αφετέρου τις κοινωνικές προσδοκίες που φέρει μαζί του αυτός ο τίτλος σε σχέση με τις προοπτικές επαγγελματικής αποκατάστασης.

των τίτλων σπουδών, προκειμένου αυτοί να μην μετατρέπονται σε ατομικές και συλλογικές αυξημένες απαιτήσεις (στο ίδιο: 28-30).

Σύμφωνα πάντα με την ανάλυση του Σωτήρη (στο ίδιο: 20,34), τις τελευταίες δεκαετίες δημιουργείται μία τάση επαναπροσδιορισμού του ρόλου των πανεπιστημίων προκειμένου η συνολική τους λειτουργία (ερευνητικές και εκπαιδευτικές δραστηριότητες) να ενσωματώνει τις προτεραιότητες της καπιταλιστικής συσσώρευσης με έναν τρόπο πιο άμεσο. Η εξέλιξη αυτή οφείλεται στους όρους και στις προτεραιότητες που θέτουν η κρατική χρηματοδότηση και η ανάπτυξη πολλαπλών μορφών «συνεργασίας» ανάμεσα στις επιχειρήσεις και τα πανεπιστήμια. Οφείλεται επίσης (Πατέλης 1998), στις σχέσεις ιεραρχίας και ιδεολογικής συμμόρφωσης που αναπτύσσονται εντός της επιστημονικής κοινότητας, ως έκφραση του εκμεταλλευτικού και του εξουσιαστικού χαρακτήρα των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής⁹. Έτσι, το σύγχρονο πανεπιστήμιο απομακρύνεται όλο και περισσότερο από τις πραγματικές ανάγκες των λαϊκών κοινωνικών στρωμάτων και μετατρέπεται σε έναν μηχανισμό παραγωγής επιστημονικών γνώσεων άμεσα αξιοποιήσιμων από τις επιχειρήσεις.

Από τα παραπάνω συμπεραίνουμε ότι σε γενικές γραμμές προκρίνεται το εξής σχήμα: Οι επιχειρήσεις ελέγχουν και κατευθύνουν την επιστημονική έρευνα είτε μέσα από την άμεση χρηματοδότησή της είτε μέσα από τις πιέσεις που ασκούν σε πολιτικό επίπεδο, ενώ ταυτόχρονα ιδιοποιούνται τα οφέλη της με το χαμηλότερο δυνατό κόστος, αφού το κόστος αυτό, τόσο μέσω της άμεσης κρατικής χρηματοδότησης της έρευνας, όσο και μέσω της κρατικά χρηματοδοτούμενης ερευνητικής υποδομής των πανεπιστημίων, κοινωνικοποιείται και μετακυλύεται στους φορολογούμενους, δηλαδή κυρίως στους εργαζόμενους και στα ευρύτερα λαϊκά στρώματα.

Τέλος, έχει ενδιαφέρον να σημειώσουμε ότι η όλη διαδικασία υπαγωγής της επιστήμης στους νόμους της αγοράς και της κερδοφορίας λειτουργεί ανασταλτικά στην περαιτέρω ανάπτυξη της τεχνολογίας. Ο κατακερματισμός των επιστημονικών κλάδων και των ερευνητικών αντικειμένων, που γίνεται με στόχο την ενίσχυση της αποδοτικότητάς τους, έχει μακροπρόθεσμα τα αντίθετα αποτελέσματα, καθώς με το τρόπο αυτό περιορίζεται σε μεγάλο βαθμό η διεπιστημονική επικοινωνία και η αναγκαία

⁹ Για το «υποκείμενο της επιστημονικής έρευνας», τον κατακερματισμό των ερευνητικών αντικειμένων, την αδυναμία συνολικής εποπτείας τους και τις ιεραρχικές σχέσεις εντός της έρευνας, βλ. στο Πατέλης 1998.

συμπληρωματικότητά τους. Τα ίδια αρνητικά αποτελέσματα έχει και η τάση των μεγάλων επιχειρήσεων να αναλαμβάνουν από μόνες τους —για λόγους δημιουργίας μονοπωλίου στην αγορά— τη διεξαγωγή μιας έρευνας, ενώ την ίδια στιγμή άλλες ανταγωνίστριες επιχειρήσεις εργάζονται πάνω στο ίδιο ερευνητικό αντικείμενο. Πρόκειται για μια τεράστια κατασπατάληση χρηματικών και ανθρώπινων πόρων, οι οποίοι κάτω από άλλες συνθήκες θα μπορούσαν να αξιοποιηθούν πιο δημιουργικά για τη βελτίωση των επιπέδου διαβίωσης των ευρύτερων λαϊκών κοινωνικών στρωμάτων¹⁰. Από την άλλη μεριά, η διεύρυνση του συστήματος κατοχύρωσης ευρεσιτεχνιών και η συστηματική χρήση του από τις επιχειρήσεις, προκειμένου να εξασφαλίσουν την αποκλειστική πρόσβαση σε καινοτομίες και να ενισχύσουν την ανταγωνιστικότητα και την κερδοφορία τους, δημιουργεί, επίσης, σοβαρά εμπόδια στην ανάπτυξη και τη διάδοση της τεχνολογίας. Είναι γνωστές οι περιπτώσεις των πολυεθνικών εταιριών οι οποίες δεν προχωρούν στην εφαρμογή των καινοτομιών που διαθέτουν, παρά μόνο όταν αυτό συνεπάγεται την αύξηση της κερδοφορίας τους. Εφευρέσεις που βελτιώνουν ουσιαστικά το βιοτικό επίπεδο του πληθυσμού δεν έχουν εφαρμοσθεί για χρόνια επειδή η παραγωγή τους ήταν ασύμφορη για το κεφάλαιο, για τις πολύ μεγάλες επιχειρήσεις (βλ. Παπακωνσταντίνου 1999). Όσον αφορά την καθαρά παραγωγική τεχνολογία, το σύστημα των πατέντων (διπλωμάτων ευρεσιτεχνίας), μαζί με την επιμήκυνση και την εντατικοποίηση της εργάσιμης ημέρας, αποτελεί ένα αποτελεσματικό μέσο στη διάθεση του κεφαλαίου, για την προστασία του από αυτό που ο Μαρξ ονομάζει «ηθική φθορά» των μηχανών¹¹. Οι μηχανές που επιτρέπουν τη μείωση της αξίας των εμπορευμάτων που είναι ήδη διαθέσιμα στην αγορά δεν χρησιμοποιούνται πριν παραχθεί και καταναλωθεί η ποσότητα των προϊόντων που απαιτείται για την απόσβεση των παλιών μηχανημάτων (Κοριά 1985: 163).

¹⁰ Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της Motorola, της Microsoft και άλλων πολυεθνικών εταιριών, οι οποίες εργάζονταν ταυτόχρονα πάνω στο σχεδιασμό ενός συστήματος δορυφόρου χαμηλής τροχιάς (που μειώνει τη χρονική καθυστέρηση μιας ολοκληρωμένης συναλλαγής σε σχέση με τους γεωστατικούς δορυφόρους), χωρίς να συνεργάζονται μεταξύ τους, δαπανώντας η κάθε μια ξεχωριστά τεράστιους πόρους για τον ίδιο σκοπό (Παπαδόπουλος 2000: 74).

¹¹ Ο Μαρξ με τον όρο «ηθική φθορά» της μηχανής αναφέρεται στη μείωση της ανταλλακτικής της αξίας, η οποία οφείλεται όχι στην «υλική φθορά» που μπορεί να υποστεί από τη χρήση της, αλλά στην παραγωγή φθηνότερων μηχανών ίδιας κατασκευής ή αποδοτικότερων μηχανών που έρχονται να την ανταγωνιστούν (Μαρξ 1978, τόμος I: 420).

Στην περίπτωση της Ελλάδας, σύμφωνα με τις επισημάνσεις του Σωτήρη (2001: 37-40), βασική τομή στον αναπροσανατολισμό της πανεπιστημιακής έρευνας και στη σύνδεσή της με τις απαιτήσεις της καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης αποτελεί η εμφάνιση των προγραμμάτων χρηματοδότησης της Ε.Ο.Κ.-Ε.Ε. Η έμφαση των ευρωπαϊκών προγραμμάτων στη στοχοθεσία και την «αποτελεσματικότητα» της έρευνας, καθώς και στην ανάπτυξη μηχανισμών μεταφοράς της καινοτομίας στις επιχειρήσεις ενίσχυσε τους δεσμούς της πανεπιστημιακής έρευνας με την παραγωγή¹². Πιο συγκεκριμένα, ο τρόπος ανάληψης των ευρωπαϊκών ερευνητικών χρηματοδοτήσεων (απευθείας υποβολή πρότασης στους μηχανισμούς της Κοινότητας και παράκαμψη του δημόσιου λογιστικού) έδωσε τη δυνατότητα παροχής υπηρεσιών από τη μεριά των πανεπιστημίων προς τρίτους (δημόσιους φορείς και επιχειρήσεις). Η τάση αυτή ολοκληρώθηκε το 1992 με τη θεσμοθέτηση των Ερευνητικών Πανεπιστημιακών Ινστιτούτων (ΕΠΙ), που λειτουργούν χωρίς να υπόκεινται στην αρμοδιότητα των συμμετοχικών οργάνων του πανεπιστημίου. Τα τελευταία χρόνια παρατηρείται μια αύξηση της βαρύτητας των ερευνητικών χρηματοδοτήσεων στα συνολικά έσοδα των πανεπιστημίων. Η συντριπτική πλειοψηφία της ερευνητικής δαπάνης στα ελληνικά πανεπιστήμια προέρχεται από τις κρατικές και τις ευρωπαϊκές χρηματοδοτήσεις. Το 2000 η ιδιωτική συμμετοχή στην ακαδημαϊκή έρευνα αντιστοιχούσε σε ένα ελάχιστο ποσοστό, της τάξης του 5-6%.

2.2. Στοιχεία της εμπειρικής έρευνας: Οι ερευνητικές και οι εκπαιδευτικές δραστηριότητες των εταιριών και οι δεσμοί τους με τα ελληνικά πανεπιστήμια.

2.2.1. Εταιρία X¹³.

A. Ερευνητικές δραστηριότητες και συνεργασίες.

Η συνεργασία της εταιρίας X με τα ελληνικά πανεπιστήμια γίνεται συνήθως με δύο τρόπους: είτε μέσα από την κοινή συμμετοχή στα ερευνητικά προγράμματα που χρηματοδοτούνται από την Ε.Ε. και την Γ.Γ.Ε.Τ., είτε με τη μορφή υπεργολαβίας, όπου

¹² Η λειτουργία των ευρωπαϊκών προγραμμάτων ως μηχανισμός αξιολόγησης και μοχλός συμμόρφωσης σε ορισμένες «νόρμες» ερευνητικής ποιότητας και αποδοτικότητας προκάλεσαν σημαντικές αντιδράσεις από τους φοιτητικούς συλλόγους των ελληνικών ΑΕΙ, πράγμα που αποτέλεσε εξαίρεση σε σχέση με τα φοιτητικά κινήματα των χωρών της Δυτ. Ευρώπης (βλ. Σωτήρης ο.π.: 38-39).

¹³ Για τα βασικά χαρακτηριστικά των εταιριών X και Ψ βλέπε στο Παράρτημα II.

τα πανεπιστήμια ή τα Ε.Π.Ι. αναλαμβάνουν τη διεξαγωγή μιας συγκεκριμένης έρευνας για λογαριασμό της εταιρίας.

Στην πρώτη περίπτωση, στην εφαρμογή του ίδιου ερευνητικού προγράμματος μπορεί να συμμετέχουν, εκτός από την εξεταζόμενη εταιρία και τα ελληνικά πανεπιστήμια, και άλλες ελληνικές ή ξένες επιχειρήσεις. Τα οφέλη της εταιρίας από τη συμμετοχή της σε αυτά τα προγράμματα είναι η εκπαίδευση του προσωπικού της, η ανάπτυξη νέων προϊόντων και η κατοχύρωση των πνευματικών τους δικαιωμάτων, οι συνεργασίες με άλλες εταιρίες για την εμπορική εκμετάλλευση αυτών των προϊόντων, η δυνατότητα παρακολούθησης των ερευνητικών δραστηριοτήτων που αναπτύσσουν οι ξένες ανταγωνίστριες εταιρίες και γενικότερα η ανάπτυξη της τεχνογνωσίας της.

Σύμφωνα με τα στοιχεία της ICAP, κατά την πενταετία 1998-2003, η εταιρία έχει συμμετάσχει σε περισσότερα από 80 ευρωπαϊκά ερευνητικά προγράμματα υψηλής τεχνολογίας (πολλών εκ των οποίων ηγείται) και έχει καταθέσει 15 αιτήσεις για εκχώρηση διπλωμάτων ευρεσιτεχνίας στον Οργανισμό Βιομηχανικής Ιδιοκτησίας και το Ευρωπαϊκό Γραφείο Προνομιών Ευρεσιτεχνίας.

Τα πνευματικά δικαιώματα για τα νέα προϊόντα που αναπτύσσονται μέσω των ευρωπαϊκών προγραμμάτων κατοχυρώνονται είτε από κοινού με τις συνεργάτιδες εταιρίες είτε αποκλειστικά από την εταιρία. Ενδεικτικό του ενδιαφέροντος που δείχνει η εταιρία για τα ευρωπαϊκά ερευνητικά προγράμματα, αλλά και της δυνατοτήτάς της, ως μεγάλου οικονομικού μεγέθους εταιρία, στην αξιοποίηση των σχετικών ευρωπαϊκών χρηματοδοτήσεων, είναι το γεγονός ότι στο τμήμα E&A λειτουργεί μια εικοσαμελής ομάδα ερευνητών, η οποία ασχολείται ειδικά με τα ευρωπαϊκά ερευνητικά προγράμματα, καθώς και μια άλλη ομάδα, που αναλαμβάνει την κατοχύρωση των πνευματικών δικαιωμάτων πάνω στα νέα προϊόντα. Οι προϊστάμενοι του τμήματος Human Resources¹⁴, ανέφεραν σχετικά ότι σε αντίθεση με άλλες επιχειρήσεις, η Χ εργάζεται με συνέπεια σε αυτά τα προγράμματα. Επιδιώκει, δηλαδή, να φέρει αποτελέσματα (ανάπτυξη νέων προϊόντων και κατοχύρωση των πνευματικών δικαιωμάτων) και όχι απλώς να εισπράξει τις χρηματοδοτήσεις.

¹⁴ Χρησιμοποιούμε τον αγγλικό όρο αντί του ελληνικού (ανθρώπινοι πόροι), διότι αυτός χρησιμοποιήθηκε από τα πρόσωπα που συμμετείχαν στις συνεντεύξεις.

Η συνεργασία ανάμεσα στην εταιρία και τα ελληνικά πανεπιστήμια παίρνει τη μορφή της υπεργολαβίας όταν η πρώτη ενδιαφέρεται να διεξάγει μία συγκεκριμένη έρευνα και δε διαθέτει το κατάλληλο ερευνητικό προσωπικό για να την υποστηρίξει. Συνήθως πρόκειται για ερευνητικά αντικείμενα που αποτελούν μέρος μιας ευρύτερης έρευνας.

Στην ερώτηση σχετικά με το ποια κομμάτια της έρευνας διεξάγονται σε συνεργασία με τα πανεπιστήμια, ο διευθυντής E&A ανέφερε ότι η εταιρία ζητάει και τα δύο είδη έρευνας (εφαρμοσμένη και βασική). Με τον όρο «βασική έρευνα» ο ερωτώμενος εννοούσε τις «ιδέες που μπορούν να οδηγήσουν σε νέα προϊόντα ... όχι νέες μαθηματικές σχέσεις κλπ.» Με τον όρο «εφαρμοσμένη έρευνα» εννοούσε την καθεαυτό ανάπτυξη νέων προϊόντων. Υποστήριξε, επίσης, ότι για λόγους ποιότητας της έρευνας και δυνατοτήτων προστασίας των αποτελεσμάτων της, η εταιρία προτιμάει και προσπαθεί να διεξάγει την έρευνα που την ενδιαφέρει με δικό της προσωπικό. Τα σημεία αυτά των συνεντεύξεων θα τα σχολιάσουμε στο τέλος του παρόντος κεφαλαίου.

Σχετικά με τον τρόπο που αναπτύσσονται οι σχέσεις υπεργολαβίας ανάμεσα στην εταιρία και τα ελληνικά πανεπιστήμια έχει ενδιαφέρον να σημειώσουμε ότι, σύμφωνα με το διευθυντή E&A, οι συνεργασίες αυτού του είδους ξεκινούν συνήθως από διαπροσωπικές σχέσεις. Όταν, δηλαδή, η εταιρία αντιμετωπίζει δυσκολίες σε ένα ερευνητικό αντικείμενο, προσεγγίζει τον πανεπιστημιακό καθηγητή που σύμφωνα με τις πληροφορίες της έχει ασχοληθεί με το συγκεκριμένο αντικείμενο. Πρόκειται δηλαδή για μια διαδικασία περισσότερο άτυπη, που υποδηλώνει, ίσως, μια αδυναμία των μηχανισμών σύνδεσης των ελληνικών πανεπιστημίων με την παραγωγή. Αφού εντοπιστεί ο κατάλληλος καθηγητής ή η κατάλληλη σχολή που θα αναλάβει τη διεξαγωγή της έρευνας, υπογράφεται σύμβαση για τον προσδιορισμό των δικαιωμάτων και των υποχρεώσεων των δύο πλευρών (π.χ. τα δικαιώματα των δύο πλευρών πάνω στα αποτελέσματα της έρευνας, ο χρόνος αποπεράτωσης της έρευνας κλπ.). Η εταιρία μπορεί να ελέγχει διαρκώς την πορεία της έρευνας που διεξάγει για λογαριασμό της το εκάστοτε πανεπιστήμιο. Ο έλεγχος αυτός γίνεται μέσω τηλεφώνου, μέσω του ηλεκτρονικού ταχυδρομείου (αποστολή «papers») και με διαπροσωπικές συναντήσεις. Τα αποτελέσματα της έρευνας μπορούν να κατοχυρωθούν σαν πατέντα που ανήκει από κοινού στον υπεύθυνο καθηγητή της έρευνας και στην εταιρία. Ωστόσο, στις περισσότερες των περιπτώσεων οι συμβάσεις αναγνωρίζουν στην εταιρία το

αποκλειστικό δικαίωμα εκμετάλλευσης των αποτελεσμάτων της έρευνας, ενώ οι καθηγητές μπορούν να προβούν σε δημοσιεύσεις μόνο αφού η εταιρία επεξεργαστεί τα αποτελέσματα της έρευνας και κατοχυρώσει τα πνευματικά της δικαιώματα. Η εταιρία έχει, επίσης, το δικαίωμα να ελέγχει τις δημοσιεύσεις που προτίθενται να κάνουν οι καθηγητές, προκειμένου να μη θίγονται τα δικαιώματά της από το περιεχόμενό τους.

Συχνά οι συμβάσεις υπερβολαβίας προβλέπουν και την εργασία ορισμένων φοιτητών της εμπλεκόμενης πανεπιστημιακής σχολής στις εγκαταστάσεις της εταιρίας. Σχετικά με αυτό ο διευθυντής E&A ανέφερε ότι «οι φοιτητές στα πλαίσια της σύμβασης έρχονται στην εταιρία και συνεργάζονται με το προσωπικό της εταιρίας» και ότι «γίνεται ειδική σύμβαση με τον φοιτητή για το μισθό του». Στην περίπτωση που η διπλωματική ή η πτυχιακή εργασία ενός φοιτητή αποτελεί μέρος ή καλύπτει ολόκληρη την ερευνητική δραστηριότητα που αναπτύσσεται στα πλαίσια της σύμβασης, τότε, σύμφωνα με τον ίδιο ερωτώμενο, «ο φοιτητής οφείλει να μοιραστεί τα πνευματικά δικαιώματα της διπλωματικής του εργασίας» με την εταιρία.

Όταν ζητήσαμε τις εκτιμήσεις του διευθυντή E&A για τις δυνατότητες των ελληνικών πανεπιστημίων στην παραγωγή τεχνολογίας, απάντησε ότι τα πανεπιστήμια έχουν «αρκετές δυνατότητες» και ότι «υπάρχει βελτίωση σε σχέση με παλαιότερα (πριν μια δεκαετία)». Επίσης, υποστήριξε ότι τα κοινοτικά κονδύλια ενίσχυσαν τους δεσμούς ανάμεσα στους παραγωγικούς φορείς και τα πανεπιστήμια, καθώς, όπως ανέφερε συγκεκριμένα, «δόθηκαν διέξοδοι στους καθηγητές για να παίρνουν επιδοτήσεις από τις εταιρίες».

Στην ερώτηση σχετικά με το ποια κριτήρια καθορίζουν τον προσανατολισμό της έρευνας που πραγματοποιεί η ίδια η εταιρία ή προωθεί μέσω των πολυτεχνείων και των άλλων ερευνητικών ιδρυμάτων, ο διευθυντής E&A υποστήριξε ότι «το κέρδος είναι ο βασικός παράγοντας, καθώς η έρευνα πρέπει να οδηγεί στην ανάπτυξη νέων προϊόντων που θα είναι ανταγωνιστικά στην αγορά». Σαν δεύτερος παράγοντας αναφέρθηκαν οι δυνατότητες του ερευνητικού προσωπικού της εταιρίας και των πανεπιστημίων.

Ο εργαζόμενος στο τμήμα Services and Operations – I.T. systems υποστήριξε ότι η εταιρία δεν παράγει («δεν εφευρίσκει») νέες τεχνολογίες και ότι τα νέα προϊόντα και οι εφαρμογές που αναπτύσσει στηρίζονται στις ήδη υπάρχουσες τεχνολογίες και τεχνογνωσίες.

B. Η εκπαίδευση που παρέχει η εταιρία στο προσωπικό της και η πανεπιστημιακή εκπαίδευση.

Όλοι οι ερωτώμενοι της X ανέφεραν ότι η εταιρία εκπαιδεύει συνεχώς το προσωπικό της σε όλες σχεδόν τις ειδικότητες. Η επανεκπαίδευση αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση για την ενίσχυση της ανταγωνιστικής θέσης της εταιρίας, και γίνεται «κατά περίπτωση», με βάση, δηλαδή, τις ανάγκες που προκύπτουν σε κάθε τμήμα τις παραγωγής.

Στις εγκαταστάσεις της Αττικής λειτουργεί ένα εκπαιδευτικό κέντρο, το οποίο, σε συνεργασία με πανεπιστήμιο των Η.Π.Α., παρέχει δύο μεταπτυχιακά προγράμματα: α) το Master of Science in Telecommunication Technology (MSTT) και β) το Master of Science in Information Networking (MSIN). Οι φοιτητές του, οι οποίοι προέρχονται από διάφορες χώρες, παράλληλα με τις σπουδές τους, εκπαιδεύονται και ως εργαζόμενοι μέσα στην εταιρία. Το κέντρο αυτό λειτουργεί, επίσης, και σαν χώρος εκπαίδευσης των εργαζομένων, παρέχοντας σεμινάρια κατάρτισης σε τακτά χρονικά διαστήματα (σχεδόν δύο φορές τη βδομάδα). Τα σεμινάρια αυτά παρακολουθούν εργαζόμενοι της εταιρίας που επιλέγει η ίδια, με βάση τις τρέχουσες ανάγκες της σε νέες εξειδικευμένες γνώσεις (π.χ. εκπαίδευση πάνω στη χρήση νέων εργαλείων πληροφορικής και στην ανάπτυξη νέων προϊόντων με τα οποία θα ασχοληθούν άμεσα οι εργαζόμενοι του τμήματος Services and Operations – I.T. systems, σεμινάρια που αποσκοπούν στην εξοικείωση του τεχνικού προσωπικού με τις νέες αυτοματοποιημένες τεχνολογίες παραγωγής κλπ.). Παράλληλα, το εν λόγω εκπαιδευτικό κέντρο συμμετέχει και στις δραστηριότητες E&A της εταιρίας,

Σύμφωνα με τον εργαζόμενο στο τμήμα Services and Operations – I.T. systems, η συνεχής επανεκπαίδευση του προσωπικού δεν αποτελεί «βασική τακτική» της εταιρίας για την κάλυψη των αναγκών της σε νέες ειδικότητες. Αναφερόμενος ειδικά στην περίπτωση των μηχανικών, υποστήριξε ότι η εταιρία συνηθίζει να ανανεώνει το προσωπικό της με νέους απόφοιτους από τα πολυτεχνεία, οι οποίοι είναι πιο κατάλληλα καταρτισμένοι πάνω στις νέες τεχνολογίες. Πιο συγκεκριμένα ανέφερε ότι το ποσοστό των μηχανικών που παραμένουν στην εταιρία για διάστημα μεγαλύτερο των 6-7 χρόνων είναι μικρό σε σχέση με αυτούς που αποχωρούν. Επίσης, πρόσθεσε ότι «το ζήτημα της συνεχούς επανεκπαίδευσης το λύνει και με τέτοιο τρόπο η X: παίρνοντας συνέχεια

φρέσκιες γενιές από τα πολυτεχνεία, που εκεί πέρα οι σπουδές, και περισσότερο η έρευνα, οι διπλωματικές εργασίες είναι προσανατολισμένες άμεσα, αμεσότατα —και λόγω σχέσεων που υπάρχουν ανάμεσα στους καθηγητές των πολυτεχνείων με την εταιρία— σε εργαλεία και σε τεχνολογίες που παίζουνε, και που πολλές από αυτές χρησιμοποιεί και η X. Άρα λοιπόν ο κόσμος που προσλαμβάνει η X είναι κόσμος ο οποίος έχει γνώση των ζητημάτων που παίζουνε τώρα στην τεχνολογία». Ο ίδιος ερωτώμενος υποστήριξε ότι οι γνώσεις που παρέχονται στους φοιτητές από τα πολυτεχνεία είναι πιο γενικές σε σχέση με αυτές που απαιτούνται στο χώρο της παραγωγής και ότι με αυτές τις γνώσεις οι απόφοιτοι είναι σε θέση να εργαστούν χωρίς να αντιμετωπίσουν κάποιο πρόβλημα.

Ο διευθυντής E&A χρησιμοποιώντας τον όρο «life learning», ανέφερε ότι οι εργαζόμενοι οφείλουν να ψάχνουν μόνοι τους στο διαδίκτυο και να μαθαίνουν καινούργια πράγματα. Σε άλλη φάση της συνέντευξης υποστήριξε ότι τα ελληνικά πανεπιστήμια βλέπουν την εξέλιξη στην αγορά και διαμορφώνουν ανάλογα τα προγράμματα σπουδών. Οι δεσμοί ανάμεσα στην παραγωγή και τα πανεπιστήμια, καθώς και η ζήτηση που υπάρχει για την εργασία επηρεάζουν και προσανατολίζουν ανάλογα τα προγράμματα σπουδών. Αναφερόμενος στην περίπτωση του πολυτεχνείου της Πάτρας, χαρακτήρισε τους αποφοίτους του «περιζήτητους» και υποστήριξε γενικότερα ότι ένα πανεπιστήμιο κρίνεται ως καλό, όταν οι απόφοιτοί του βρίσκουν δουλειά με καλές απολαβές.

2.2.2. Εταιρία Ψ.

Η συνεργασία της Ψ με τα ελληνικά πανεπιστήμια αφορά: α) στην από κοινού υλοποίηση συγκεκριμένων έργων consulting και β) στην παροχή υπηρεσιών εκπαίδευσης στους εργαζόμενους της εταιρίας πάνω σε αντικείμενα πολύ εξειδικευμένα.

Όταν η εταιρία δε διαθέτει το προσωπικό με την κατάλληλη ειδικευση για να αντεπεξέλθει στις ιδιαίτερες απαιτήσεις ενός έργου, συνεταιρίζεται με μια ομάδα πανεπιστημιακών η οποία κατέχει την συγκεκριμένη γνώση. Σύμφωνα με τον project και resource manager του consulting η εταιρία έχει συνεργαστεί πολλές φορές με πανεπιστημιακές ομάδες για την υλοποίηση ενός έργου. Η συνεργασία αυτή έχει τη μορφή της υπεργολαβίας, με την εταιρία στο ρόλο του εντολέα.

Η συνεχής εκπαίδευση του προσωπικού της εταιρίας κρίθηκε από όλους τους ερωτώμενους ως απαραίτητη συνθήκη λειτουργίας της εταιρίας, διότι, όπως αναφέρθηκε, πρόκειται για ένα μοναδικό στην αγορά προϊόν το οποίο εξελίσσεται διαρκώς. Ο διευθυντής του τμήματος Human Resources απέδωσε το γεγονός ότι στα ελληνικά πανεπιστήμια δε διδάσκονται μαθήματα σχετικά με το R3 (την ευρύτερη κατηγορία των λογισμικών προγραμμάτων μηχανοργάνωσης στην οποία ανήκει και το βασικό προϊόν της Ψ) στο ότι πρόκειται για μια πολύ εξειδικευμένη γνώση. Ο ίδιος ανέφερε σχετικά: «Η παιδεία προσφέρει τις βάσεις, αλλά η εξειδίκευση που υπάρχει στην αγορά είναι σαφώς μεγαλύτερη. Δηλαδή θα έπρεπε να υπάρχουν ειδικά μαθήματα στο Πολυτεχνείο ή οποιαδήποτε άλλη σχολή που να διδάσκουν αυτό το R3». Ένας πρώην εργαζόμενος της εταιρίας υποστήριξε σχετικά ότι οι «σύμβουλοι» και οι προγραμματιστές δεν μπορούν να αρκεστούν με την εκπαίδευση που πήραν όταν άρχισαν να εργάζονται πάνω στο λογισμικό Ψ και ότι οφείλουν να μαθαίνουν συνεχώς νέα πράγματα, διότι πρόκειται για ένα τεράστιο λογισμικό πακέτο που εξελίσσεται συνεχώς. Έτσι, η εκπαίδευση και η επανεκπαίδευση των «συμβούλων» πάνω στις διάφορες λειτουργίες του λογισμικού Ψ αποτελεί συστατικό στοιχείο των παραγωγικών δραστηριοτήτων τόσο της μητρικής εταιρίας και των θυγατρικών της, όσο και των εταιριών-partners¹⁵.

Η μητρική εταιρία οργανώνει σεμινάρια κατάρτισης πάνω στις τρεις περιοχές του consulting: (α) το development (προγραμματισμός), (β) το basis (το τεχνικό κομμάτι) και (γ) τις μεθόδους «παραμετροποίησης». Τα σεμινάρια πραγματοποιούνται είτε σε μια χώρα του εξωτερικού (συνήθως στη Γερμανία), οπότε οι ενδιαφερόμενοι από όλες τις θυγατρικές και τις εταιρίες-partners πρέπει να ταξιδέψουν εκεί για να τα παρακολουθήσουν, είτε σε κάθε θυγατρική εταιρία ξεχωριστά, οπότε οι εκπαιδευτές της μητρικής εταιρίας επισκέπτονται τις χώρες όπου εδρεύουν οι θυγατρικές. Σεμινάρια παραδίδονται κάθε φορά που βγαίνει μια νέα έκδοση του λογισμικού Ψ, αλλά και σε τακτά χρονικά διαστήματα για την εκπαίδευση νέων «συμβούλων». Το κόστος των σεμιναρίων αυτών καλύπτεται από τις θυγατρικές εταιρίες και τις εταιρίες-partners που στέλνουν το προσωπικό τους για εκπαίδευση.

¹⁵ Η μητρική εταιρία της Ψ συνεργάζεται με μια σειρά επιχειρήσεων στις οποίες παραχωρεί το δικαίωμα να κάνουν consulting στο προϊόν της. Οι ερωτώμενοι αποκαλούσαν τις εν λόγω επιχειρήσεις «εταιρίες-partners» και με τον ίδιο όρο θα τις αναφέρουμε και εμείς. Σχετικά με τις σχέσεις της μητρικής της Ψ με τις συνεργάτιδες αυτές εταιρίες βλ. στο Παράρτημα I, σ. 64.

Πέρα από τα σεμινάρια που οργανώνονται από τη μητρική εταιρία, κάθε θυγατρική εταιρία του ομίλου οργανώνει εσωτερικά εκπαιδευτικά σεμινάρια για να καλύψει τις δικές της ιδιαίτερες ανάγκες. Η Ψ παρέχει συστηματική σεμιναριακή κατάρτιση, παρόμοια με αυτή που παρέχει η μητρική εταιρία, στους νέους εργαζόμενους που δεν γνωρίζουν το λογισμικό Ψ, ενώ ανά διαστήματα οργανώνει και ορισμένα, περιορισμένης διάρκειας και διαφορετικής μορφής, σεμινάρια σχετικά: (α) με τις ετήσιες ανανεώσεις-αλλαγές που υφίσταται το λογισμικό Ψ, (β) με τις μεθόδους αντιμετώπισης των νομοθετικών αλλαγών που επηρεάζουν τις εφαρμογές του βασικού λογισμικού προγράμματος, (γ) με τον τρόπο λειτουργίας μιας συγκεκριμένης κατηγορίας επιχειρήσεων (π.χ. τράπεζες), έτσι ώστε οι «σύμβουλοι» να μπορούν να αντιμετωπίσουν ειδικές περιπτώσεις παραμετροποίησης και (δ) σεμινάρια σχετικά με το marketing του προϊόντος και ειδικότερα με τις πρακτικές πώλησής του. Σύμφωνα με τον πρώην «σύμβουλο» της εταιρίας και το διευθυντή του τμήματος Human Resources, οι «σύμβουλοι», πέρα από τις τεχνικές δεξιότητες που αναπτύσσουν σταδιακά μέσα από τη συνεχή τους εκπαίδευση και την εμπειρία που αποκτούν από τη συμμετοχή τους στα έργα, ωθούνται από την εταιρία να καλλιεργήσουν και τις δεξιότητες του πωλητή, για να μπορούν να πείσουν τον πελάτη για τη λύση που του προσφέρουν.

Ο κάθε εργαζόμενος παίρνει συγκεκριμένη εκπαίδευση ανάλογα με την περιοχή (module) του λογισμικού Ψ στο οποίο ειδικεύεται. Ο διευθυντής του τμήματος Human Resources ανέφερε ότι σεμινάρια γίνονται για όλα τα τμήματα της εταιρίας (οικονομικό τμήμα, τμήμα marketing, consulting και Human Resources). Τα σεμινάρια αυτά μπορεί να παρέχονται είτε από το ίδιο το προσωπικό της εταιρίας (από το τμήμα του «training») είτε από σχετικές ιδιωτικές εταιρίες είτε, όπως προαναφέραμε, από διάφορα τμήματα πανεπιστημιακών ιδρυμάτων.

Το τμήμα του training παρέχει κυρίως τη βασική εκπαίδευση που λαμβάνει ένας νέος «σύμβουλος» και αυτή που σχετίζεται με τις αλλαγές στη δομή και τη λειτουργία του λογισμικού, ενώ η εκπαίδευση που παρέχεται από τις πανεπιστημιακές ομάδες αφορά στα «business ζητήματα», δηλαδή στους τρόπους οργάνωσης και λειτουργίας μιας επιχείρησης, ώστε οι «σύμβουλοι» να είναι σε θέση να προσδιορίσουν τις ανάγκες της εκάστοτε επιχείρησης-πελάτη και να κάνουν την παραμετροποίηση που χρειάζεται.

2.2.3. Σχόλια-παρατηρήσεις.

Σε γενικές γραμμές φαίνεται ότι οι δύο εταιρίες διατηρούν στενούς δεσμούς με τα ελληνικά πανεπιστήμια. Τα παραδείγματα των δύο εταιριών δείχνουν ότι η συνεργασία των ελληνικών πανεπιστημίων με τις επιχειρήσεις δεν περιορίζεται μόνο στα πλαίσια των ερευνητικών δραστηριοτήτων. Επεκτείνεται και σε άλλα πεδία, όπου τα πανεπιστήμια λειτουργούν ως παροχείς υπηρεσιών, οι οποίες ξεφεύγουν από τα όρια της επιστημονικής έρευνας και εντάσσονται στο πεδίο των επιχειρηματικών δραστηριοτήτων κερδοσκοπικού χαρακτήρα.

Η έρευνα που διεξάγουν τα ελληνικά πανεπιστήμια για λογαριασμό της εταιρίας X, όσο και αυτή που πραγματοποιείται στα πλαίσια των ευρωπαϊκών προγραμμάτων, εντάσσεται στην κατηγορία της εφαρμοσμένης έρευνας και έχει σαν στόχο την ανάπτυξη νέων προϊόντων ή/και υπηρεσιών, που μπορούν να αξιοποιηθούν εμπορικά από τις εμπλεκόμενες εταιρίες. Είναι χαρακτηριστικό ότι η σημασία που αποδίδει ο διευθυντής E&A της εταιρίας X στον όρο «βασική έρευνα» είναι πιο κοντά σε αυτό που στη βιβλιογραφία εννοείται ως «εφαρμοσμένη έρευνα», δηλαδή στην εφαρμογή και τη σύνθεση των ήδη υπάρχουσών επιστημονικών γνώσεων για την ανάπτυξη νέων προϊόντων. Οι ερευνητικές δραστηριότητες που πραγματοποιούνται εντός της εταιρίας X φαίνεται πως είναι περισσότερο προσανατολισμένες στην εφαρμοσμένη έρευνα σε σχέση με αυτές που αναπτύσσουν για λογαριασμό της τα πανεπιστήμια. Η εταιρία X ζητάει από τα πανεπιστήμια να αναλάβουν εκείνα τα κομμάτια της έρευνας τα οποία δεν emπίπτουν στα πιο ειδικευμένα αντικείμενα στα οποία δραστηριοποιείται η ίδια, και ως εκ τούτου είναι περισσότερο ξένα στο ερευνητικό προσωπικό που απασχολεί. Συμπερασματικά θα λέγαμε ότι η εταιρία, αν και προσπαθεί να διεξάγει την έρευνα που την ενδιαφέρει με δικό της προσωπικό, δεν επεκτείνει τις ερευνητικές της δραστηριότητες σε νέα ερευνητικά πεδία τα οποία, αν και απαραίτητα, δεν εντάσσονται άμεσα στις βασικές ή κύριες παραγωγικές της δραστηριότητες. Μια τέτοια επέκταση θα σήμαινε μεγάλη αύξηση του κόστους παραγωγής (νέες υποδομές E&A, αύξηση του ερευνητικού προσωπικού κ.α.), οπότε η λύση της ανάθεσης τέτοιων ερευνών σε πανεπιστήμια είναι από αυτή την άποψη περισσότερο συμφέρουσα για την εταιρία.

Παρόμοια είναι η λογική που επικρατεί και στις εκπαιδευτικές λειτουργίες που αναπτύσσει η X. Η εκπαίδευση που παρέχει στο προσωπικό της η εταιρία έχει σαν

στόχο την κάλυψη των πιο βραχυπρόθεσμων και ιδιαίτερων αναγκών της σε νέες δεξιότητες και γνώσεις, ενώ για την ανανέωση του βασικού εκπαιδευτικού υπόβαθρου του προσωπικού της στρέφεται στην πρόσληψη νέων αποφοίτων από τα πανεπιστήμια. Τα τελευταία, όπως ανέφεραν οι ερωτώμενοι, μέσα από τις συνεργασίες που αναπτύσσουν με την X στα πλαίσια των ευρωπαϊκών ερευνητικών προγραμμάτων και των υπεργολαβικών σχέσεων πάνω στην έρευνα, αλλά και μέσα από την ενημέρωση που τους παρέχει η εταιρία σχετικά με τις ανάγκες της σε νέες ειδικότητες, δείχνουν να ανταποκρίνονται σε αυτές τις ανάγκες προσαρμόζοντας ανάλογα τα προγράμματα σπουδών τους. Αν και δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε το χαρακτήρα και τις διαστάσεις που παίρνει αυτή η προσαρμογή, εκτιμούμε ότι η όποια σύνδεση της εκπαιδευτικής λειτουργίας των ελληνικών πανεπιστημίων με τις ανάγκες της X σε νέες ειδικότητες οφείλεται περισσότερο στο μεγάλο οικονομικό μέγεθος της εξεταζόμενης εταιρίας και στην ηγετική θέση που κατέχει στον κλάδο των τηλεπικοινωνιών και της πληροφορικής στην ελληνική οικονομία, και λιγότερο στην ικανότητα ή/και στις προθέσεις του ελληνικού πανεπιστημίου ως δημόσιου εκπαιδευτικού φορέα να ανταποκριθεί στις πολύ συγκεκριμένες και ιδιαίτερες ανάγκες των ελληνικών επιχειρήσεων. Το συμπέρασμα που μπορεί να συναχθεί με βάση τα εμπειρικά δεδομένα που έχουμε στη διάθεσή μας είναι ότι η ταύτιση των ειδικοτήτων που προσφέρουν τα ελληνικά πανεπιστήμια με αυτές που ζητάει η εξεταζόμενη εταιρία είναι κυρίως αποτέλεσμα του συγκεκριμένου προσανατολισμού που παίρνουν οι μεταπτυχιακές σπουδές των φοιτητών όταν αυτοί, προκειμένου να συμμετέχουν στα ευρωπαϊκά ερευνητικά προγράμματα και στις υπεργολαβικές έρευνες, ωθούνται να προσαρμόσουν το περιεχόμενο των διπλωματικών τους εργασιών στα ερευνητικά αντικείμενα και στις προτεραιότητες που θέτει η εταιρία.

Διαφορετικής μορφής είναι, όπως είδαμε, οι δεσμοί της επιχείρησης Ψ με τα ελληνικά πανεπιστήμια. Η Ψ δεν αναπτύσσει δραστηριότητες E&A, αφού, όπως θα δούμε σε επόμενο κεφάλαιο, το μεγαλύτερο μέρος αυτού του είδους των δραστηριοτήτων είναι συγκεντρωμένο στην έδρα της μητρικής της εταιρίας, στη Γερμανία. Έτσι, οι σχέσεις της επιχείρησης με τα πανεπιστήμια περιορίζονται στην παροχή επιμέρους υπηρεσιών εκπαίδευσης από τις πανεπιστημιακές σχολές και στην από κοινού υλοποίηση έργων με τη σύναψη συμβάσεων υπεργολαβίας. Η τελευταία

περίπτωση φαίνεται πως προσφέρεται για την αντιμετώπιση έκτακτων προβλημάτων που απαιτούν πολύ εξειδικευμένη γνώση, την οποία, ωστόσο, η εταιρία δεν ενδιαφέρεται να παρέχει στο προσωπικό της. Η πρώτη περίπτωση ενδείκνυται για την κάλυψη των πιο βασικών και μακροπρόθεσμων αναγκών της εταιρίας σε νέες γνώσεις και ειδικότητες σχετικές με τα αντικείμενα δραστηριότητας των πελατών της. Το γεγονός ότι οι γνώσεις που πρέπει να διαθέτει ένας εργαζόμενος στο τμήμα του consulting είναι πολύ εξειδικευμένες και ταυτόχρονα αρκετά διευρυμένες, από την άποψη ότι δεν περιορίζονται στις γνώσεις που μπορεί να προσφέρει ένας μόνο επιστημονικός κλάδος, αναγκάζει την εξεταζόμενη εταιρία να αγοράζει τις εκπαιδευτικές υπηρεσίες που την ενδιαφέρουν από διάφορες πανεπιστημιακές σχολές.

Η εκπαίδευση που αγοράζεται ως υπηρεσία από τα πανεπιστήμια αφορά το δεύτερο συστατικό στοιχείο της εξειδίκευσης που πρέπει να διαθέτει ένας «σύμβουλος», δηλαδή τις γνώσεις πάνω στις λειτουργίες και τον τρόπο οργάνωσης των επιχειρήσεων-πελατών, ενώ η εκπαίδευση που προσφέρεται από τους υπαλλήλους της μητρικής εταιρίας και των θυγατρικών της επιχειρήσεων, σχετίζεται κυρίως με τις τεχνικές λειτουργίες του λογισμικού Ψ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3. Οι αλλαγές στις εργασιακές σχέσεις στα πλαίσια του μεταβαλλόμενου ρόλου του σύγχρονου καπιταλιστικού κράτους και των διαρθρωτικών αλλαγών σε επίπεδο εθνικής οικονομίας. Η περίπτωση της Ελλάδας.

Η τάση απορύθμισης των εργασιακών σχέσεων είναι ένα φαινόμενο που συναντάται, σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό, σε όλες σχεδόν τις σύγχρονες καπιταλιστικές χώρες, παρουσιάζοντας ορισμένα κοινά στοιχεία και χαρακτηριστικά (π.χ. ευελιξία του ωραρίου εργασίας), τα οποία καθιστούν ορθό τον ισχυρισμό ότι οι αλλαγές στις εργασιακές σχέσεις καθορίζονται ως ένα βαθμό από εξωγενείς σε σχέση με τα εθνικά κράτη παράγοντες (όπως αυτοί που διαμορφώνονται με την απελευθέρωση των εθνικών αγορών και τη συγκρότηση υπερεθνικών πολιτικών και οικονομικών θεσμών τύπου Ε.Ε. και Π.Ο.Ε.) Ωστόσο, όπως υπογραμμίζει η Σκοπελίτου (2001: 254), ο βαθμός και η μορφή της απορύθμισης των εργασιακών σχέσεων διαφέρει από κράτος σε κράτος, καθώς το σημείο εκκίνησης είναι διαφορετικό και εξαρτάται από τα διαφορετικά για κάθε χώρα μοντέλα κεφαλαιακής συσσώρευσης (και κατ' επέκταση από τα διαφορετικά τεχνολογικά δεδομένα, προσθέτουμε εμείς), τις ιστορικά διαμορφωμένες τάσεις θεσμικών και κοινωνικών ρυθμίσεων και τη διακεκριμένη μορφή και οργάνωση του ταξικού αγώνα που έχει αναπτυχθεί σε κάθε επιμέρους χώρα.

Έτσι, η ενασχόληση με τις αλλαγές στις εργασιακές σχέσεις μας φέρνει αναπόφευκτα αντιμέτωπους με ένα άλλο ζήτημα που έχει απασχολήσει εκτενώς τη διεθνή και την ελληνική αρθρογραφία τα τελευταία χρόνια. Πρόκειται για τη συζήτηση σχετικά με το μεταβαλλόμενο ρόλο του εθνικού κράτους στα πλαίσια της οικονομικής κρίσης και της διεθνοποιημένης καπιταλιστικής οικονομίας. Τα ζητήματα που κυριαρχούν στη συζήτηση αυτή αφορούν κυρίως τις αιτίες της κρίσης του «κράτους πρόνοιας», τη μορφή και την έκταση των αλλαγών στο ρόλο και τις λειτουργίες του σύγχρονου καπιταλιστικού κράτους, την υποβάθμιση ή όχι της δυνατότητας παρέμβασης και διαμόρφωσης πολιτικής και τη σημασία του ως πεδίο ταξικής πάλης. Επειδή η εκτενής ανάλυση των συγκεκριμένων ζητημάτων υπερβαίνει τα όρια αυτής της εργασίας, θα περιοριστούμε σε ορισμένες πτυχές τους, υπό τη μορφή προβληματισμού.

3.1. Ο μετασχηματισμός του σύγχρονου καπιταλιστικού κράτους και η σημασία του ως πεδίο ταξικής πάλης.

Το σύγχρονο καπιταλιστικό κράτος γνωρίζει, κατά τις τελευταίες δεκαετίες, μια σειρά μετασχηματισμών στις μορφές και τις λειτουργίες του. Όπως επισημαίνει η Σεφερτζή (1986: 60-61), αιτία και αφετηρία των αλλαγών αυτών ήταν η όξυνση της οικονομικής κρίσης κατά την περίοδο 1973-1979. Η ικανότητα της κεϋνσιανής πολιτικής να εξασφαλίζει σε περίοδο ανάπτυξης την ομαλή αναπαραγωγή του κεφαλαίου και παράλληλα να εγγυάται τη σταθερή απασχόληση και την αύξηση των μισθών σε αντιστοιχία με την αύξηση της παραγωγικότητας αναιρείται κατά την περίοδο της οικονομικής ύφεσης και πτώσης της αποδοτικότητας του κεφαλαίου. Με την κρίση υπερσυσσώρευσης και την πτώση του ποσοστού κέρδους, αυτό που κυρίως θίγεται είναι η πολιτική αναδιανομής του κράτους πρόνοιας και το ύψος των πραγματικών μισθών. Η αναδιανομή των κρατικών πόρων στρέφεται πλέον προς την αναδιάρθρωση της παραγωγής (επιπλέον δαπάνες για E&A, ανάπτυξη υποδομών κλπ.), ενώ περιορίζονται οι δαπάνες για κοινωνική πρόνοια. Επίσης, φαίνεται να ενισχύονται οι τομείς της εκπαίδευσης και της επανεκπαίδευσης της εργατικής δύναμης, προκειμένου να ανταποκριθεί στις νέες μορφές οργάνωσης της παραγωγής (Μπαρτσίδης & Χοντολίδου: 2002).

Υπό το πρίσμα της μαρξιστικής θεωρίας, το κράτος αποτελεί τον εκπρόσωπο της αστικής τάξης και οργανώνει την προώθηση των στρατηγικών της συμφερόντων, που δεν είναι άλλα από την ενίσχυση του εγχώριου κεφαλαίου και την αναβάθμισή του στο διεθνή ανταγωνισμό. Κατά τις τελευταίες δεκαετίες, στο βαθμό που στο πολιτικό επίπεδο επικράτησε, όπως αναφέρει η Καραμεσίνη (1993: 94), η νεοφιλελεύθερη αντίληψη ότι το κόστος εργασίας βρισκόταν στη βάση της κρίσης αποδοτικότητας των επιχειρήσεων και της μειωμένης ανταγωνιστικότητας των εθνικών οικονομιών, οι ηγεμονικές καπιταλιστικές χώρες (με επικεφαλής την Αγγλία της Θάτσερ και τις Η.Π.Α. του Ρέιγκαν) αναδιαρθρώνουν την οικονομική πολιτική τους με σκοπό την αποτελεσματικότερη εκμετάλλευση του εργατικού δυναμικού, την ενίσχυση του κοινωνικού ελέγχου και γενικότερα τη δημιουργία καταλληλότερων συνθηκών για την αύξηση της αποδοτικότητας του κεφαλαίου. Ήδη στο πρώτο μισό της δεκαετίας του 1980 η κατάρρευση ή καλύτερα η συρρίκνωση του «κράτους πρόνοιας» άρχισε να

γίνεται πραγματικότητα, με τη Γερμανία και τη Γαλλία να ακολουθούν το παράδειγμα της Αγγλίας και των Η.Π.Α., περιορίζοντας τις κοινωνικές παροχές και το μερίδιο των μισθών στο καθαρό προϊόν (Σεφερτζή ο.π.: 59).

Η σταδιακή απελευθέρωση των εθνικών αγορών και η εντατικοποίηση του διεθνούς ανταγωνισμού, η διεθνοποίηση της παραγωγικής διαδικασίας και η απορύθμιση των χρηματιστηριακών αγορών με την κατάρρευση του συστήματος του Bretton Woods (1971-1973) επηρέασαν, αναμφίβολα, το ρόλο και τη λειτουργία των κρατών που σε ένα μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό συμμετέχουν στην «παγκόσμια» οικονομία. Στο βαθμό που η οικονομική επιβίωση ενός κράτους εξαρτάται από την ανταγωνιστικότητα της εθνικής οικονομίας, οι εθνικές διαφορές στις ρυθμίσεις που αφορούν διάφορα πεδία πολιτικής, όπως στην κοινωνική πολιτική, στη φορολογική, στη πολιτική της αγοράς εργασίας, του εργατικού δικαίου κλπ., γίνονται παράγοντες κόστους παραγωγής και ανταγωνισμού. Από την άλλη μεριά, η διακρατική διαδικασία διαμόρφωσης πολιτικής σε οργανισμούς, όπως το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο, το διευθυντήριο των επτά πλέον αναπτυγμένων χωρών, ο Παγκόσμιος Οργανισμός Εμπορίου και οι περιφερειακές οικονομικές ενώσεις τύπου Ε.Ε. και NAFTA, προσδιορίζει, επίσης, σε ένα βαθμό τα όρια άσκησης πολιτικής για τα κράτη-μέλη αυτών των οργανισμών.

Ωστόσο, η κατάσταση αυτή δεν πρέπει να οδηγεί αβίαστα σε γενικεύσεις περί «αποδυνάμωσης» του σύγχρονου κράτους ή «υπόσκαψης» της εθνικής του κυριαρχίας. Κατ' αρχάς, οι απόψεις αυτού του είδους παραβλέπουν την έκταση κατά την οποία η διαδικασία διεθνοποίησης του κεφαλαίου υπαγορεύεται και εγκρίνεται από τα ίδια τα κράτη, ως ένα από τα μέσα αναδιάρθρωσης της οικονομίας τους για την αντιμετώπιση της κρίσης. Το κρίσιμο σημείο εδώ βρίσκεται, κατά την εκτίμησή μας, στο γεγονός ότι τα εθνικά κράτη δεν συμμετέχουν επί ίσοις όροις στην «παγκόσμια» οικονομία και στους υπερεθνικούς αυτούς οργανισμούς ή αλλιώς δεν διαθέτουν όλα την ίδια οικονομική και στρατιωτική ισχύ ώστε να μπορούν να επηρεάσουν το διεθνές οικονομικό περιβάλλον κατά τον τρόπο που τα συμφέρει. Οι πιο αναπτυγμένες χώρες είναι αυτές που έχουν τον πρώτο λόγο στη διαμόρφωση των όρων λειτουργίας της «παγκόσμιας» οικονομίας, ενώ οι υπόλοιπες παρουσιάζουν μία περισσότερο ή λιγότερο παθητική στάση προσαρμογής. Είναι αλήθεια ότι οι ιδιαιτερότητες που παρουσιάζουν οι λιγότερο αναπτυγμένες ή υπανάπτυκτες χώρες ως προς την οικονομική τους δομή (περιορισμένη ανάπτυξη

μεταποιητικών μονάδων παραγωγής, υπερδιόγκωση του τομέα του εμπορίου και των υπηρεσιών, ανάπτυξη της μονοκαλλιέργειας) και την κοινωνική τους διαστρωμάτωση (διατήρηση προ-καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής, συγκρότηση «εθνικών» αστικών τάξεων εξαρτημένων από το ξένο κεφάλαιο κλπ.), ως αποτέλεσμα της αποικιοκρατικής και της ιμπεριαλιστικής διείσδυσης του ξένου κεφαλαίου, τις καθιστά ιδιαίτερα ευάλωτες στις πιέσεις του διεθνούς ανταγωνισμού και στα συμφέροντα των αναπτυγμένων χωρών (Φίλιας 1999: 151-168). Όμως, ακόμα και μέσα σε αυτή την κατάταξη ιεραρχίας και ισχύος, τα κράτη εμφανίζονται, όπως επισημαίνει ο Γαβρόγλου (2003: 350-351), ως οι δημιουργοί της διεθνοποίησης, αφού με τις πολιτικές τους την ενισχύουν ή την επιβραδύνουν, και συμβάλλουν στη διαμόρφωση του χαρακτήρα της. Τα κράτη «δεν απεμπολούν αλλά εκχωρούν συνειδητά μέρος της κυριαρχίας τους σε υπερεθνικούς θεσμούς» με απώτερο στόχο να ενισχύσουν τα μέσα με τα οποία ελέγχουν τις οικονομίες άλλων χωρών. Εξάλλου, η συμμετοχή των κρατών στη διαδικασία της διεθνοποίησης και η εκχώρηση μέρους της εξουσίας τους σε υπερ-εθνικούς οργανισμούς συνεπάγεται και μια παράλληλη διαδικασία ισχυροποίησης της εξουσίας τους και του κοινωνικού ελέγχου στο εσωτερικό τους, για τη διασφάλιση της κοινωνικής «συναίνεσης» που απαιτείται για το μετασχηματισμό και την προσαρμογή τους στο μεταβαλλόμενο διεθνές περιβάλλον (Μπαρτσιδής & Χοντολίδου 2000). Επομένως, οι μεταβολές που υφίσταται το κράτος κατά την περίοδο των τελευταίων δεκαετιών δεν συνιστούν «αποδυνάμωση», αλλά μετασχηματισμό των λειτουργιών του και της δύναμής του.

Όσον αφορά τις απόψεις περί «ακύρωσης» του κράτους ως πεδίου ταξικής πάλης, πρέπει να σημειώσουμε ότι οι εθνικές κυβερνήσεις δε δεσμεύονται απόλυτα ως προς την επιλογή των πολιτικών ανάπτυξης που θα ακολουθήσουν. Η διεθνοποίηση της οικονομίας είναι μια διαδικασία που ωθεί τα κράτη σε οικονομική και θεσμική αναδιάρθρωση, δεν επιφέρει, ωστόσο, ένα ενιαίο πολιτικό αποτέλεσμα στις κοινωνίες, ούτε καταργεί τη σημασία του κράτους ως πεδίο ταξικής πάλης. Σημαντικό ρόλο ανάμεσα στις εξωγενείς δυνάμεις που δημιουργεί η διεθνοποίηση, και στα αποτελέσματά τους στις κοινωνίες παίζει η διαμεσολάβησή τους από τις οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες που επικρατούν σε κάθε χώρα ξεχωριστά. Οι στρατηγικές αναδιάρθρωσης που υιοθετούνται από τις διαφορετικές χώρες, περιφέρειες, επιχειρήσεις κατά τη διάρκεια της κρίσης, αν και παρουσιάζουν ορισμένα σημεία σύγκλισης,

παίρνουν, σύμφωνα με την Καραμεσίνη (1993: 96), διαφορετικές κατευθύνσεις ανάλογα με τον ταξικό και κοινωνικό συσχετισμό δύναμης που διαμορφώνεται μέσα σε έναν κοινωνικό σχηματισμό ως αποτέλεσμα των πολιτικών επιλογών των κομμάτων και των συνδικάτων, της θεσμικής κληρονομιάς και των πολιτιστικών προδιαθέσεων. Για παράδειγμα οι σκανδιναβικές χώρες και η Ιαπωνία ακολούθησαν έναν σχετικά πιο προοδευτικό τρόπο προσαρμογής στις πιέσεις που δημιούργησε η κρίση δίνοντας προτεραιότητα στην ευέλικτη προσαρμογή του εργατικού δυναμικού στις ανάγκες της εργασιακής διαδικασίας μέσα στην επιχείρηση, σε αντίθεση με τις αυταρχικές φιλελεύθερες στρατηγικές που έχουν υιοθετήσει οι περισσότερες αναπτυγμένες χώρες με επικεφαλής τις Η.Π.Α. και τη Βρετανία (στο ίδιο: 97).

Έτσι, η ανάλυση των αλλαγών που συντελούνται στις εργασιακές σχέσεις θα πρέπει, κατά τη γνώμη μας, να αναφέρεται πρωτίστως σε παράγοντες όπως ο χαρακτήρας του τεχνολογικού εκσυγχρονισμού που πραγματοποιείται σε μια χώρα, ο βαθμός ενεργοποίησης του εργατικού της κινήματος και γενικότερα η μορφή που παίρνει η αναδιάρθρωση του κεφαλαίου στα πλαίσια της εγχώριας οικονομίας της. Για ευνόητους λόγους θα περιορίσουμε αυτή την ανάλυση στην περίπτωση της ελληνικής οικονομίας.

3.2. Η οικονομική κρίση και η διαδικασία αναδιάρθρωσης του κεφαλαίου στην Ελλάδα: η ανάδρασή τους στις σχέσεις εργασίας.

Όπως επισημαίνει και η Καραμεσίνη (1995: 126), αναφορικά με τους παράγοντες που οδήγησαν στην κρίση της ελληνικής οικονομίας από τις αρχές τις δεκαετίας του 1970 και μετά, οι έλληνες ερευνητές διχάζονται ως προς την πρωτοκαθεδρία των εσωτερικών ή των εξωτερικών παραγόντων. Ως εσωτερικοί παράγοντες προβάλλονται οι αρνητικές επιπτώσεις που επέφεραν στο ποσοστό κέρδους η άνοδος του μοναδιαίου κόστους εργασίας και η αυτόνομη πτώση της παραγωγικότητας μέσα στη σφαίρα της παραγωγής. Αντίθετα οι προσεγγίσεις που υποστηρίζουν την πρωτοκαθεδρία των εξωτερικών παραγόντων αναφέρονται στη μείωση του προστατευτισμού, την τεχνολογική εξάρτηση και την επιβράδυνση των ξένων επενδύσεων μετά το 1974.

Μια πιο σύνθετη —και κατά τη γνώμη μας συνεπέστερη— ερμηνεία, που αναφέρεται σε διάφορες διακριτές φάσεις της κρίσης, διατυπώθηκε από την Καραμεσίνη (στο ίδιο: 127). Ως αφετηρία της σταδιακής πτώσης της αποδοτικότητας του κεφαλαίου και των

επενδύσεων προβάλλεται η πτώση της παραγωγικότητας του κεφαλαίου από το 1970. Η τελευταία αποδίδεται στην αύξηση των σχετικών τιμών των κεφαλαιουχικών αγαθών από το 1970 μέχρι το 1979, και έκτοτε στο γεγονός ότι το κόστος των επενδύσεων σε μηχανολογικό εξοπλισμό δεν αντισταθμίζεται από την αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας. Μέχρι το 1973, οι αρνητικές επιπτώσεις της πτώσης της παραγωγικότητας του κεφαλαίου στο ποσοστό κέρδους αντισταθμίζονται από την αύξηση του ποσοστού εκμετάλλευσης της εργατικής δύναμης, λόγω της ταχύτερης αύξησης της παραγωγικότητας από τους πραγματικούς μισθούς. Η αλλαγή του συσχετισμού δυνάμεων υπέρ της εργασίας κατά την περίοδο 1974-1985 αντέστρεψε τη φορά της αναδιανομής του εισοδήματος και το ποσοστό κέρδους άρχισε να μειώνεται.

Πιο συγκεκριμένα, η Καραμεσίνη επισημαίνει (στο ίδιο: 123-124), ότι οι εργατικοί αγώνες της μεταπολίτευσης, ο εκδημοκρατισμός του συνδικαλιστικού κινήματος στις αρχές της δεκαετίας του 1980 και οι γενικότεροι πολιτικοί και κοινωνικοί αγώνες της περιόδου 1975-1985 ενίσχυσαν τη διαπραγματευτική δύναμη της εργασίας. Σημαντικό ρόλο σε αυτό έπαιξαν και οι ευνοϊκές συνθήκες που δημιούργησε η μείωση της ανεργίας και η ανάγκη προσαρμογής της χώρας σε κάποια ευρωπαϊκά πρότυπα ενόψει της ένταξης της στην Ε.Ο.Κ. (ίση μεταχείριση ανδρών και γυναικών, εργάσιμος χρόνος κλπ.). Τα αποτελέσματα των εξελίξεων αυτών ήταν η μείωση του εβδομαδιαίου εργάσιμου χρόνου, η εξίσωση του ημερομισθίου για τα δύο φύλα και η αύξηση των εργοδοτικών εισφορών στην κοινωνική ασφάλιση ως ποσοστό του ΑΕΠ, που το 1985 έφτασαν στο μεγαλύτερο μεταπολεμικό επίπεδο. Μεταξύ 1975 και 1984, οι αυξήσεις των πραγματικών μισθών υπερέβαιναν κατά κανόνα την παραγωγικότητα της εργασίας. Επιπλέον, στο διάστημα 1973-1980 η ελαστικότητα της απασχόλησης ως προς την αύξηση της παραγωγής στις βιομηχανικές μονάδες με 10 άτομα και πάνω σημείωσε αύξηση σε σχέση με την περίοδο 1967-1973. Αντίθετα μεταξύ 1980 και 1984, περίοδος επιδείνωσης της βιομηχανικής κρίσης, η απασχόληση έγινε ανελαστική σε σχέση με τη μείωση της μεταποιητικής παραγωγής.

Συνολικά η Καραμεσίνη (στο ίδιο: 127) εκτιμά, στη συνέχεια του Γιαννίτση (1988), ότι η κατάργηση του προστατευτισμού, ειδικά μετά την ένταξη της χώρας στην Ε.Ο.Κ., και η σταδιακή απελευθέρωση του χρηματοπιστωτικού συστήματος, από τα μέσα της δεκαετίας του 1980, επιδείνωσαν την οικονομική κρίση. Η πρωταρχική της, όμως, αιτία

βρίσκεται στην πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους του κεφαλαίου, από τις αρχές της δεκαετίας του 1970 και μετά. Η δυσκαμψία που άρχισε να χαρακτηρίζει τη μισθωτή σχέση, κατά την περίοδο 1974-1984 όξυνε την κρίση, όμως, η κρίση και η διαδικασία αναδιάρθρωσης ανέδρασαν και αυτές πάνω στη μισθωτή σχέση, μεταβάλλοντάς την.

Η διαδικασία αναδιάρθρωσης του κεφαλαίου, όταν αναφέρεται στο σύνολο της οικονομίας, συλλαμβάνεται μέσα από τη μεταβολή της τομεακής και κλαδικής διάρθρωσης του παραγωγικού συστήματος και την εξέλιξη ορισμένων οικονομικών δεικτών (ρυθμός συσσώρευσης, ένταση κεφαλαίου, βαθμός συγκέντρωσης του κεφαλαίου κλπ.) Όμως, οι γενικές τάσεις που εντοπίζονται στην εξέλιξη των δεικτών προκύπτουν από το σύνολο των ιδιωτικών αποφάσεων που αφορούν, αφενός, την ίδρυση ή τη διακοπή λειτουργίας παραγωγικών μονάδων, και αφετέρου, τις στρατηγικές προσαρμογής και αναδιάρθρωσης των επιχειρήσεων. Οι επιχειρηματικές στρατηγικές αναδιάρθρωσης περιλαμβάνουν τον τεχνολογικό και οργανωτικό εκσυγχρονισμό, την πολιτική προσωπικού, τη βελτίωση της ποιότητας των προϊόντων και την παραγωγή νέων, τη διαφοροποίηση της παραγωγής ή την επικέντρωση σε ορισμένα προϊόντα, την παύση της λειτουργίας ή τη συρρίκνωση της δραστηριότητας τμημάτων παραγωγής, τη μετεγκατάσταση παραγωγικών μονάδων, την ανάπτυξη υπεργολαβιών κλπ.

Έτσι, σύμφωνα πάντα με την ανάλυση της Καραμεσίνη (στο ίδιο: 128), η μορφή και ο χαρακτήρας της διαδικασίας αναδιάρθρωσης της ελληνικής οικονομίας μπορούν να περιγραφούν σε τομεακό επίπεδο από τη υποχώρηση της συμμετοχής του δευτερογενούς τομέα στο ΑΕΠ και την επέκταση του τριτογενούς τομέα. Σε κλαδικό επίπεδο, χαρακτηριστική είναι η ενίσχυση του κλάδου παραγωγής καταναλωτικών προϊόντων μέχρι τη δεκαετία του 1980 (λόγω της αύξησης των εισοδημάτων και άρα της εσωτερικής ζήτησης και της διατήρησης της δασμολογικής προστασίας για τα καταναλωτικά προϊόντα) και η συρρίκνωση των κλάδων ενδιάμεσων και κεφαλαιουχικών αγαθών. Έπειτα ο κλάδος των καταναλωτικών προϊόντων αποδυναμώθηκε και ενισχύθηκε αυτός των ενδιάμεσων. Στον τριτογενή τομέα, το τραπεζικό σύστημα και οι ασφάλειες, οι κοινωνικές υπηρεσίες και αυτές της ψυχαγωγίας, οι υπηρεσίες προς τις επιχειρήσεις και η δημόσια διοίκηση σημείωσαν κατά σειρά τη μεγαλύτερη επέκταση κατά τη διάρκεια της κρίσης.

Σύμφωνα με τον Ιωακείμογλου (1996: 40-44, 62-64), η διαδικασία αναδιάρθρωσης του κεφαλαίου στην Ελλάδα εισέρχεται από το 1986 σε μια νέα φάση, κατά την οποία, η αύξηση των ανταγωνιστικών πιέσεων από την ένταξη της χώρας στην ελεύθερη ευρωπαϊκή αγορά λειτουργεί ως το μέσο όλων των μετασχηματισμών της ελληνικής οικονομίας, με στόχο την αναβάθμισή της στο διεθνές οικονομικό σύστημα. Ωστόσο, οι πιέσεις του διεθνούς ανταγωνισμού δεν επηρεάζουν όλους τους κλάδους της ελληνικής οικονομίας κατά τον ίδιο τρόπο. Ο Ιωακείμογλου χωρίζει σχηματικά την ελληνική οικονομία της περιόδου 1990-1995 σε δύο τμήματα: ένα διεθνοποιημένο και ένα εσωστρεφές, προστατευμένο τμήμα. Στο πρώτο περιλαμβάνονται το μεγαλύτερο τμήμα της μεταποίησης και της γεωργίας, ο κλάδος των ορυχείων (εκτός των ενεργειακών) και ένα σύγχρονο τμήμα της υπηρεσιών. Στο δεύτερο τμήμα, το προστατευμένο από το διεθνή ανταγωνισμό, περιλαμβάνονται το εμπόριο και οι τηλεπικοινωνίες, η οικοδομή, ο ηλεκτρισμός, η ύδρευση, οι μικρές επιχειρήσεις «παραδοσιακών» υπηρεσιών και ένα τμήμα της μεταποίησης. Το διεθνοποιημένο τμήμα στην προσπάθειά του να διεκδικήσει ένα μερίδιο στην διεθνή αγορά και στην ανοιχτή πλέον εγχώρια αγορά αναγκάζεται να εκσυγχρονιστεί και να μειώσει το κόστος παραγωγής και τις τιμές των προϊόντων. Ένα μέρος του τμήματος αυτού κατευθύνεται προς μια «επιθετικού» τύπου αναδιάρθρωση, η οποία περιλαμβάνει τον τεχνολογικό εκσυγχρονισμό, την εγκατάσταση νέων μορφών οργάνωσης της εργασίας και την εκπαίδευση της εργατικής δύναμης που χρησιμοποιεί. Ένα άλλο μέρος στρέφεται περισσότερο προς μια «αμυντικού τύπου αναδιάρθρωση», η οποία συνίσταται στην υπερεκμετάλευση της εργασίας και στην αξιοποίηση των ωφελειών από την απορύθμιση των εργασιακών σχέσεων. Την ίδια κατεύθυνση ακολουθεί και το τμήμα εκείνο της ελληνικής οικονομίας το οποίο δεν δέχεται τόσο έντονα τις πιέσεις του διεθνούς ανταγωνισμού.

Αναφορικά με την μεταβολή των τεχνολογικών δεδομένων σημειώνουμε, με βάση την ανάλυση του Ιωακείμογλου (στο ίδιο: 17, 26-28), ότι η επιβράδυνση του ρυθμού αύξησης της έντασης κεφαλαίου στη μεγάλη βιομηχανία (μονάδες με πάνω από 10 απασχολούμενους) κατά την περίοδο 1970-1985 εκφράζει μια επιβράδυνση του τεχνολογικού ή/και του οργανωτικού εκσυγχρονισμού (στο σύνολο της οικονομίας). Πιο συγκεκριμένα, στη μεγάλη βιομηχανία η αναδιάρθρωση της παραγωγής, πριν το 1985, πραγματοποιείται με διατήρηση του ρυθμού συσσώρευσης σε χαμηλά επίπεδα, δηλαδή

με οργανωτικές βελτιώσεις της παραγωγικής διαδικασίας οι οποίες δεν απαιτούν μεγάλες επενδυτικές δαπάνες και χαρακτηρίζονται από οικονομίες στη χρήση της εργασίας. Μετά το 1985 και μέχρι το τέλος της δεκαετίας ο ρυθμός αύξησης της έντασης του κεφαλαίου επιταχύνεται, γεγονός που συνδέεται προφανώς με την επιτάχυνση της συσσώρευσης του κεφαλαίου. Ωστόσο, η διαδικασία τεχνολογικού εκσυγχρονισμού στην Ελλάδα, πέρα από αργούς ρυθμούς με τους οποίους συντελείται, σε σχέση με τα διεθνή δεδομένα, χαρακτηρίζεται επίσης και από τις μικρές επιπτώσεις της στην παραγωγικότητα των συντελεστών παραγωγής. Ο Ιωακείμογλου (στο ίδιο: 29) κάνει λόγο για την ελληνική βιομηχανία των «δύο ταχυτήτων», όπου η μεγάλη βιομηχανία εκσυγχρονίζεται και αυξάνει την παραγωγικότητα της εργασίας και την αποδοτικότητα του κεφαλαίου ενώ η μικρή βιομηχανία καθυστερεί τεχνολογικά. Από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 μέχρι και το 1995, οι περιορισμένες επενδύσεις που πραγματοποιήθηκαν στη «μεγάλη» βιομηχανία δεν είχαν τη μορφή επέκτασης παραγωγικών μονάδων αλλά υποκατάστασης της εργασίας από μηχανήματα, γεγονός που μαζί με την συρρίκνωση ή το κλείσιμο — λόγω της κρίσης— των επιχειρήσεων οδήγησαν σε μια δραματική μείωση της απασχόλησης (Καραμενίση 1995: 130).

Ένα άλλο χαρακτηριστικό φαινόμενο της κρίσης και της διαδικασίας αναδιάρθρωσης του κεφαλαίου στην Ελλάδα είναι ο πολλαπλασιασμός των μικρών παραγωγικών μονάδων (μικρομεσαίων επιχειρήσεων), ως αποτέλεσμα των στρατηγικών αναδιάρθρωσης που υιοθετούν οι μεγάλες επιχειρήσεις (ανάπτυξη υπεργολαβιών, αγορά βοηθητικών προϊόντων και υπηρεσιών από προμηθευτές και εξειδίκευση στην κύρια παραγωγική τους δραστηριότητα) μέσα στις συνθήκες οικονομικής κρίσης. Η επέκταση των υπεργολαβιών και του δικτύου των προμηθευτών δεν αποτελεί αποκλειστικό γνώρισμα της ελληνικής οικονομίας. Ανάλογες τάσεις δημιουργούνται, σε μεγαλύτερο ή σε μικρότερο βαθμό, και σε άλλες χώρες. Κινητήρια δύναμη αυτής της εξέλιξης είναι η ανάγκη των μεγάλων επιχειρήσεων να μεταθέσουν το κόστος της κρίσης και των διακυμάνσεων της ζήτησης στις μικρές επιχειρήσεις, μέσα από την αποκέντρωση της παραγωγής τους. Με το ζήτημα αυτό θα ασχοληθούμε περισσότερο σε επόμενο κεφάλαιο, όπου θα εξετάσουμε αναλυτικότερα την τάση αποκαθετοποίησης της παραγωγής των μεγάλων επιχειρήσεων. Εδώ θα αναφέρουμε μόνο ότι η ευελιξία και η προσαρμοστικότητα που παρουσιάζουν οι ελληνικές μικρομεσαίες επιχειρήσεις στις

συνθήκες οικονομικής κρίσης οφείλονται κατά κύριο λόγο στην παράκαμψη των εργασιακών ρυθμίσεων και στην αξιοποίηση των πάσης φύσεως κατατιμήσεων στο εργατικό δυναμικό (χαμηλοί μισθοί, απουσία κοινωνικής ασφάλισης, παράταση του ημερήσιου χρόνου εργασίας χωρίς αύξηση των αποδοχών κλπ.) (Σκοπελίτου: 2003: 244-245).

Όπως επισημαίνει ο Ταρπάγκος (2003: 181-182), στην Ελλάδα, σε αντίθεση με τις χώρες του ώριμου ευρωπαϊκού καπιταλισμού (λ.χ. Γαλλία, Ολλανδία, Γερμανία), η αναδιάρθρωση του κεφαλαίου στηρίχτηκε κατεξοχήν στην απροσμέτρητη απαξίωση της μισθωτής εργασίας και δευτερευόντως σε έναν τεχνολογικό εκσυγχρονισμό. Από το 1984-1985 και μετά, οι τάσεις δυσκαμψίας που χαρακτήριζαν την ελληνική αγορά εργασίας κατά τα προηγούμενα χρόνια αντιστρέφονται πλήρως. Γενικά, η περίοδος από μετά το 1985 χαρακτηρίζεται από τη μείωση της απασχόλησης και των πραγματικών μισθών, την ελαστικοποίηση της εβδομαδιαίας και της ημερήσιας διάρκειας της εργασίας και την πτώση των εργοδοτικών εισφορών στην κοινωνική ασφάλιση ως ποσοστό του ΑΕΠ. (Καραμεσίνη 1995: 124-125)

Καθοριστική αιτία της απουσίας μιας μαζικής εργατικής αντίστασης στην επιχειρούμενη αποδιάρθρωση των εργασιακών σχέσεων ήταν, σύμφωνα με τον Ταρπάγκο (ο.π.: 184), το γεγονός ότι τα εργατικά συνδικαλιστικά ρεύματα που ήρθαν στο προσκήνιο στα μέσα της δεκαετίας του 1980, επενδύοντας πλειοψηφικά στο σοσιαλδημοκρατικό κυβερνητικό εγχείρημα της περιόδου, ανέπτυξαν στο εσωτερικό τους σχέσεις εξάρτησης και συμβιβασμού. Αποτέλεσμα ήταν η σταδιακή αδρανοποίηση των αντιστάσεων του εργατικού κινήματος και η μετατροπή της πλειονότητας του θεσμικού συνδικαλισμού σε μηχανισμό εργοδοτικής και κυβερνητικής επιβολής, που ενεργούσε με τρόπο συναινετικό πλέον στην μετέπειτα σταδιακή αναίρεση του κλασικού (σοσιαλδημοκρατικού) Εργατικού Δικαίου και στην αποδιάρθρωση του όποιου μεταπολιτευτικού «κράτους πρόνοιας». Σημαντική ήταν, επίσης, και η κυβερνητική παρέμβαση της περιόδου μετά το 1984, με τη δικαστική καταστολή της δράσης των εργοστασιακών σωματείων και τα περιοριστικά μέτρα στο δικαίωμα της συλλογικής διαπραγμάτευσης (Καραμεσίνη ο.π.: 125). Ωστόσο, η εξέλιξη αυτή, η οποία μπορεί να θεωρηθεί ότι έχει έναν συγκυριακό χαρακτήρα, δεν ήταν ο μοναδικός παράγοντας που επέτρεψε τη δίχως αντιστάσεις απορύθμιση της αγοράς εργασίας στην Ελλάδα.

Η μορφή που πήρε η κρίση και η διαδικασία αναδιάρθρωσης στην Ελλάδα οδήγησε σταδιακά και αποφασιστικά: (α) στην αύξηση της ανεργίας¹⁶, β) σε σημαντικές τομεακές και κλαδικές ανακατατάξεις της απασχόλησης, (γ) σε μια διαδικασία «αποκέντρωσης» της απασχόλησης από τις μεγάλες παραγωγικές μονάδες προς τις μικρότερες και (δ) σε μια νέα διαίρεση της αγοράς εργασίας, με ένα ανώτερο τμήμα ειδικευμένης εργατικής δύναμης, το οποίο αποτελείται κυρίως από άνδρες ελληνικής υπηκοότητας, εργάζεται στη μεγάλη βιομηχανία, η εργασία του διέπεται από σαφές εργασιακό πλαίσιο και οι μισθοί του είναι πάνω από τον εθνικό μέσο όρο, και ένα κατώτερο τμήμα ανειδίκευτης κυρίως εργασίας το οποίο αποτελείται κυρίως από γυναίκες, μετανάστες και νέους, εργάζεται σε μικρές επιχειρήσεις υπό συνθήκες υψηλής εργασιακής ανασφάλειας και με μισθούς χαμηλότερους από τον εθνικό μέσο όρο (Ιωακείμογλου 1996: 44-45). Οι εξελίξεις αυτές αποτελούν, κατά τη γνώμη μας, το αντικειμενικό πλαίσιο διαμόρφωσης των εργασιακών σχέσεων στην Ελλάδα, μετά τα μέσα της δεκαετίας του 1980. Η διόγκωση του «εφεδρικού στρατού εργασίας», λόγω της πτώσης των παραγωγικών επενδύσεων και της τάσης υποκατάστασης της εργασίας από μηχανές¹⁷, η εμφάνιση νέων επαγγελματιών και ειδικοτήτων, που επέφεραν ο τεχνικός και οργανωτικός εκσυγχρονισμός στο εσωτερικό των επιχειρήσεων και οι τομεακές και κλαδικές ανακατατάξεις της απασχόλησης, η διαίρεση της αγοράς εργασίας σε δύο τμήματα με άνισα εργασιακά δικαιώματα μαζί με τη φυσική διαίρεση των εργαζομένων στους χώρους εργασίας, ως αποτέλεσμα της κατάτμησης της βιομηχανικής παραγωγής σε

¹⁶ Το 1979 η ανεργία στις αστικές περιοχές ήταν 1,8% του εργατικού δυναμικού ενώ το 1984 έφτασε το 10,6% (Καραμεσίνη 1995: 125). Από τότε η ανεργία βρίσκεται στα ίδια επίπεδα παρά τα όποια σπασμωδικά μέτρα ενίσχυσης της απασχόλησης (π.χ. προγράμματα κατάρτισης των ανέργων, επιδοτήσεις στις επιχειρήσεις για την απασχόληση ανέργων κλπ.).

¹⁷ Σύμφωνα με τη θεωρία της «αντιστάθμισης», οι νέες τεχνολογίες εκτοπίζουν αναπόφευκτα μέρος της εργασίας στους τομείς που εισάγονται, από την άλλη πλευρά, όμως, μπορούν να προκαλέσουν αύξηση της απασχόλησης σε άλλους παραγωγικούς κλάδους. Στην ουσία όμως, όπως εξηγεί ο Μαρξ, δεν υφίσταται απελευθέρωση κεφαλαίου, αλλά μετατροπή μεταβλητού (εργατική δύναμη) σε σταθερό κεφάλαιο (μηχανές, πρώτες ύλες) και μόνο ένα μικρό μέρος του κεφαλαίου απελευθερώνεται και μπορεί να μετατραπεί σε μεταβλητό κεφάλαιο. Η άνοδος της παραγωγικής δύναμης της εργασίας στις σφαίρες της μεγάλης βιομηχανίας σε συνδυασμό με την αυξημένη εκμετάλλευση της εργατικής δύναμης επιτρέπουν τη μη παραγωγική χρησιμοποίηση ενός διαρκώς αυξανόμενου τμήματος της εργατικής τάξης. Για τις επιδράσεις της εισαγωγής των νέων τεχνολογιών στην απασχόληση και τη θεωρία της «αντιστάθμισης», βλ. Μαρξ 1978, τόμος I: 454-463 και Κατσορίδας 1997.

μικρότερες μονάδες¹⁸, επηρέασαν αποφασιστικά την έκβαση της ταξική πάλης, ενισχύοντας την εξουσιαστική δύναμη του κεφαλαίου πάνω στην εργασία.

Από την άλλη μεριά, όπως σωστά επισημαίνει και ο Ταρπάγκος (2003: 181-183), η «μετάλλαξη» των εργασιακών σχέσεων αποτέλεσε κοινό παρανομαστή των χωρών της Ε.Ε., στο βαθμό που οι θεσμικές κατακτήσεις του εργατικού κινήματος (συμβατικός χρόνος απασχόλησης, συλλογικές συμβάσεις εργασίας, λειτουργία εργατικών συλλογικών εργατικών ελευθεριών στην κοινωνική παραγωγή κλπ.) εμπόδιζαν την απρόσκοπτη λειτουργία της «ελεύθερης αγοράς» και του κοινοτικού ενδοκαπιταλιστικού ανταγωνισμού. Έτσι οι εθνικές νομοθετικές ρυθμίσεις για την ελαστικοποίηση των εργασιακών σχέσεων προωθήθηκαν ως ένα βαθμό από αντίστοιχες εκθέσεις και οδηγίες της Ευρωπαϊκής Επιτροπής.

Εν κατακλείδι, συμπεραίνουμε ότι οι αλλαγές που πραγματοποιήθηκαν στις εργασιακές σχέσεις στην Ελλάδα από τα μέσα της δεκαετίας του 1980 και μετά ήταν αποτέλεσμα ενός συνδυασμού εσωτερικών και εξωτερικών παραγόντων που επέδρασαν στον ταξικό συσχετισμό δυνάμεων στην ελληνική κοινωνία. Η κρίση υπερσυσσώρευσης, που προκάλεσε η αύξηση των κεφαλαιουχικών αγαθών και επιδείνωσε η ανοδική τάση των μισθών κατά την περίοδο 1975-1984, σε συνδυασμό με τις ανταγωνιστικές πιέσεις που δημιούργησε η ένταξη της χώρας στην «ελεύθερη αγορά» της Ευρώπης οδήγησαν την ελληνική οικονομία σε μια διαδικασία αναδιάρθρωσης. Οι συγκεκριμένες κατευθύνσεις που πήρε η αναδιάρθρωτική πορεία της ελληνικής οικονομίας (περιορισμένης κλίμακας τεχνολογικός εκσυγχρονισμός των επιχειρήσεων, ροπή προς τεχνικές και οργανωτικές αλλαγές που στόχο έχουν την υποκατάσταση της εργασίας από τις μηχανές και τον ιεραρχικό έλεγχο του εργαζομένου, κατάτμηση της παραγωγής σε μικρότερες μονάδες, συρρίκνωση του βιομηχανικού τομέα κλπ.), όπως αυτές διαμορφώθηκαν μέσα στο συγκεκριμένο ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο (χαμηλό επίπεδο ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων και εκφυλισμός των συνδικαλιστικών οργανώσεων από τον ταξικό διεκδικητικό τους χαρακτήρα), ανέδρασαν σε ένα δεύτερο επίπεδο στους όρους διεξαγωγής της ταξικής πάλης, επιδεινώνοντας, όπως είδαμε, τη θέση της εργασίας στη σχέση της με το κεφάλαιο.

¹⁸ Για τις δυσκολίες συγκρότησης εργατικών σωματείων και συνδικάτων που δημιουργεί η διασπορά των εργαζομένων στις μικρομεσαίες επιχειρήσεις, βλ. Κατσορίδας 2002.

3.3. Στοιχεία της εμπειρικής έρευνας.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον σχετικά με το βαθμό ενεργοποίησης των συνδικαλιστικών οργανώσεων και των εργατικών σωματείων στην Ελλάδα παρουσιάζουν τα στοιχεία που συγκεντρώσαμε από τις συνεντεύξεις με τον πρώην «σύμβουλο» της Ψ και τον εργαζόμενο στο τμήμα Services and Operations – I.T. systems της X. Και οι δύο ερωτώμενοι υποστήριξαν ότι οι συλλογικοί φορείς των μηχανικών (Τεχνικό Επιμελητήριο και οι διάφοροι σύλλογοι μηχανικών) με τους οποίους συνδέονται οι ίδιοι, δεν έχουν τον χαρακτήρα ενός μαχητικού συνδικαλιστικού φορέα. Συγκεκριμένα, αναφέρθηκε ότι το Τεχνικό Επιμελητήριο δεν εκφράζει τα συμφέροντα των μισθωτών μηχανικών. Παρά το γεγονός ότι οι τελευταίοι αποτελούν τη μεγάλη μερίδα του Επιμελητηρίου, η ηγεσία του προωθεί τα συμφέροντα των μεγαλοεργολάβων μηχανικών. Αναφορικά με τους υπόλοιπους συλλόγους των μηχανικών, αναφέρθηκε ότι πρόκειται κυρίως για ολιγομελείς οργανώσεις που λειτουργούν περισσότερο σαν επιστημονικοί σύλλογοι και προτάσσουν αιτήματα σχετικά με τα εργασιακά τους δικαιώματα πάνω σε διάφορες κατηγορίες τεχνικών μελετών. Ο συνδικαλιστικός φορέας που είναι επιφορτισμένος με την αρμοδιότητα υπογραφής των συλλογικών συμβάσεων εργασίας των μηχανικών που εργάζονται στη βιομηχανία είναι ο Σύνδεσμος Τεχνικών Επιστημόνων Βιομηχανίας, ο οποίος, όμως, εδώ και είκοσι χρόνια είναι ουσιαστικά ανενεργός. Τα τελευταία χρόνια έχει συγκροτηθεί ένας νέος Σύλλογος Μηχανικών Μισθωτών. Όπως μας εξήγησε ο εργαζόμενος στο τμήμα Services and Operations – I.T. systems της X, πρόκειται για ένα μικρό σωματείο, το οποίο φιλοδοξεί να γίνει συνδικαλιστικός φορέας έκφρασης των μισθωτών μηχανικών και τεχνικών, αποφοίτων ΑΕΙ και ΤΕΙ.

Όσον αφορά τη συλλογική οργάνωση των εργαζομένων σε επίπεδο επιχείρησης, ο πρώην «σύμβουλος» της Ψ ανέφερε ότι στην εν λόγω εταιρία αλλά και στις εταιρίες-partners δεν υπάρχουν σωματεία εργαζομένων και εκτίμησε ότι η κατάσταση αυτή οφείλεται κυρίως: α) στη μεγάλη κινητικότητα των εργαζομένων από εταιρία σε εταιρία, β) στο γεγονός ότι οι αποδοχές των εργαζομένων σε αυτές τις εταιρίες, τις περισσότερες φορές, υπερβαίνουν τον κατώτατο μισθό που ορίζουν οι διάφορες συλλογικές συμβάσεις (π.χ. των ηλεκτρολόγων μηχανικών) και γ) στο ότι η παραγωγική δραστηριότητα δεν λαμβάνει χώρα σε έναν οροθετημένο χώρο (π.χ. εργοστάσιο), όπου οι εργαζόμενοι θα

μπορούσαν να έρθουν εύκολα σε συνεννόηση μεταξύ τους. Αντίθετα οι «σύμβουλοι» εργάζονται σε διαφορετικούς χώρους (στις επιχειρήσεις-πελάτες) και συχνά δεν γνωρίζονται μεταξύ τους.

Στην περίπτωση της X, ο εργαζόμενος στο τμήμα Services and Operations – I.T. systems, υποστήριξε ότι το σωματείο των εργαζομένων είναι «εργοδοτικό», συντάσσεται δηλαδή με τα συμφέροντα της εργοδοσίας. Πιο συγκεκριμένα, η πλειοψηφία της ηγεσίας του σωματείου παρουσιάζει μια παθητική, θα λέγαμε, στάση απέναντι στις απαιτήσεις της εργοδοσίας, προτάσσοντας ορισμένες συμβιβαστικού χαρακτήρα λύσεις, όταν πρόκειται για τις μισθολογικές αυξήσεις και τις απολύσεις που προτίθεται να κάνει η εταιρία. Χαρακτηριστικό είναι ότι λίγους μήνες πριν από την περίοδο διεξαγωγής της έρευνας, το διοικητικό συμβούλιο της X είχε ανακοινώσει στους εργαζομένους την πρόθεσή του να προβεί σε μεγάλες απολύσεις προσωπικού (περίπου 400 άτομα από τα 3600 που απασχολεί), με στόχο την αύξηση της κερδοφορίας και της ανταγωνιστικότητάς της. Αργότερα, η πλειοψηφία της διοίκησης του σωματείου πρότεινε ως εναλλακτική λύση, προκειμένου δηλαδή να μη γίνουν οι απολύσεις, μια παράταση του χρόνου εργασίας κατά 35 λεπτά ημερησίως, χωρίς αύξηση των αποδοχών, Η πρόταση έγινε δεκτή από το διοικητικό συμβούλιο της εταιρίας, καταψηφίστηκε, ωστόσο, από τη γενική συνέλευση του σωματείου, που αποφάσισε να προχωρήσει σε απεργιακές κινητοποιήσεις. Ο ερωτώμενος απέδωσε το γεγονός της συμφωνίας που φαίνεται να υπάρχει ανάμεσα στις απαιτήσεις της εργοδοσίας και στις προτάσεις της πλειοψηφίας της διοίκησης του σωματείου στις πελατειακές σχέσεις που αναπτύσσονται μεταξύ των δύο πλευρών, καθώς και στο γεγονός ότι η πλειοψηφία των εργαζομένων της X θεωρούν «απαξιωμένο» το σωματείο και δε συμμετέχουν μαζικά στις εκλογές και τις συνελεύσεις του.

Οι αλλαγές στις εργασιακές σχέσεις είναι μία από τις βασικές πτυχές της καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης. Στα επόμενα κεφάλαια θα εξετάσουμε μια δεύτερη σημαντική πτυχή του φαινομένου, η οποία συνίσταται σε μια διαδικασία παραγωγικής αποκέντρωσης, με τις μεγάλες επιχειρήσεις να διεθνοποιούν τις παραγωγικές τους δραστηριότητες ή/και να εξωτερικεύουν τμήματα της μέχρι τώρα κάθετα ολοκληρωμένης παραγωγής τους. Η διαδικασία αυτή οδήγησε σε μια περαιτέρω ανάπτυξη των θυγατρικών επιχειρήσεων και των δικτύων υπεργολάβων και

προμηθευτών που δραστηριοποιούνται γύρω από τις μεγάλες επιχειρήσεις, αλλάζοντας έτσι τη μορφή οργάνωσης της παραγωγής, σε κλαδικό και επιχειρησιακό επίπεδο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4. Ποσοτικές και ποιοτικές διαστάσεις των αλλαγών στη διαδικασία διεθνοποίησης της παραγωγής.

4.1. Θεωρητική προσέγγιση.

Η διεθνοποίηση της παραγωγής και η ανάπτυξη των πολυεθνικών εταιριών, ως φορέων αυτής της διαδικασίας, δεν είναι ένα νέο φαινόμενο στην ιστορία ανάπτυξης του καπιταλισμού. Όπως εξηγεί ο Χριστόπουλος (1991: 90), νόμος της καπιταλιστικής παραγωγής είναι η συνεχής ανάπτυξη των τεχνικών και των μέσων της παραγωγής και η απεριόριστη αύξηση των διαστάσεών της. Στην πορεία ανάπτυξης του καπιταλιστικού συστήματος, η συγκέντρωση και συγκεντροποίηση της παραγωγής του κεφαλαίου έφτασε σε τέτοιο βαθμό ανάπτυξης που οδήγησε στην έξοδο των μεγάλων επιχειρήσεων στο διεθνή χώρο και στη δημιουργία πολυεθνικών εταιριών. Οι πολυεθνικές εταιρίες εμφανίζονται με την ανάπτυξη του μονοπωλιακού καπιταλισμού στα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Η ανάπτυξή τους, ωστόσο, σημειώνεται μετά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και κυρίως μετά τη δεκαετία του 1960. Πιο αναλυτικά, όπως επισημαίνει ο Αναστασόπουλος (2003: 183), την περίοδο πριν τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο υπήρχε σημαντικός βαθμός διεθνοποίησης της παραγωγής. Το 1913 τα αποθέματα των άμεσων ξένων επενδύσεων υπολογίζονται στο 9% της παγκόσμιας παραγωγής. Το ποσοστό αυτό επετεύχθη ξανά αρκετά χρόνια αργότερα, και συγκεκριμένα μετά το 1995. Το 1999 τα αποθέματα των διεθνών άμεσων επενδύσεων ως ποσοστό της παγκόσμιας παραγωγής φτάνουν τις 15,8 μονάδες, ξεπερνώντας κάθε προηγούμενο. Τα στοιχεία που αναφέρει ο συγγραφέας υποδεικνύουν μια συνεχή αύξηση των άμεσων ξένων επενδύσεων από τη δεκαετία του 1960 και μετά, ενώ από τα μέσα της δεκαετίας και 1980 οι ρυθμοί αύξησης επιταχύνονται σημαντικά. Ενδεικτικό αυτής της αύξησης είναι, επίσης, το ότι κατά την περίοδο 1986-90, ενώ το παγκόσμιο ΑΕΠ αυξάνονταν με ποσοστό 12% (μέση ετήσια αύξηση σε τρέχουσες τιμές) και το παγκόσμιο εμπόριο αγαθών και υπηρεσιών κατά 15%, οι ροές διεθνών άμεσων επενδύσεων αυξάνονταν με ποσοστό 27,3%.

Πέρα από την ποσοτική αυτή διάσταση των αλλαγών, η διαδικασία διεθνοποίησης της παραγωγής υφίσταται και ορισμένες ποιοτικές αλλαγές, οι οποίες εξηγούν σε ένα βαθμό αυτή την αυξητική τάση των διεθνών άμεσων επενδύσεων.

Κατ' αρχάς, υπάρχει μια ουσιαστική διαφορά ανάμεσα στις άμεσες ξένες επενδύσεις της περιόδου πριν το 1913 και σε αυτές που πραγματοποιούνται μετά το Β΄ Παγκόσμιο

Πόλεμο. Οι τελευταίες κατευθύνονται κυρίως προς τις αναπτυγμένες και τις αναπτυσσόμενες χώρες, και αφορούν κατά κύριο λόγο μεταποιητικές ή/και εμπορικές δραστηριότητες. Αντίθετα, στα τέλη του 19^{ου} αιώνα και στις αρχές του 20^{ου}, οι βασικοί αποδέκτες των διεθνών άμεσων επενδύσεων ήταν οι αποικιακές χώρες του Τρίτου Κόσμου, και οι δραστηριότητες που αναπτύσσονταν εκεί αφορούσαν κυρίως την παραγωγή πρώτων υλών. Η διάκριση ανάμεσα στην αποικιοκρατική και την ιμπεριαλιστική φάση είναι καθοριστικής σημασίας, όσον αφορά στον τρόπο με τον οποίο εντάσσονται οι χώρες του Τρίτου κόσμου στις παγκόσμιες καπιταλιστικές διαδικασίες. Όπως επισημαίνει ο Φίλιας (1999: 161-162), με την απελευθέρωση των πρώην αποικιακών χωρών προέκυψε η ανάγκη της οικονομικής τους ανάπτυξης, ως απαραίτητος όρος για την επιβίωσή τους ως ανεξάρτητων εθνικών οντοτήτων. Βέβαια, η ανάπτυξη αυτή κάθε άλλο παρά ανεξάρτητη και δυναμική ήταν. Η ανάλυση, ωστόσο, των παραγόντων (οικονομικών, κοινωνικών, πολιτικών και στρατιωτικών) που οδήγησαν και συνεχίζουν να οδηγούν τις χώρες αυτές στην οικονομική εξάρτηση και καθυστέρηση υπερβαίνει τα όρια αυτής της εργασίας. Από την πλευρά που μας ενδιαφέρει εδώ, το σημαντικό στοιχείο είναι ότι η όποιας μορφής και έκτασης οικονομική ανάπτυξη συντελέστηκε στις πρώην αποικιακές χώρες με την ανεξαρτητοποίησή τους είχε σαν αποτέλεσμα την απομάκρυνση των περισσότερων περιοχών τους από τις παραδοσιακές δομές της οικιακής οικονομίας, τις οποίες το αποικιοκρατικό σύστημα είχε αφήσει ανέπαφες, εφόσον συνέβαλαν στη συντήρηση και αναπαραγωγή του¹⁹. Η ενσωμάτωση των ευρύτερων κοινωνικών στρωμάτων στην οικονομία της αγοράς προκάλεσε, σύμφωνα με τον ίδιο συγγραφέα, «την εμφάνιση μιας νέας παραμέτρου τεράστιου οικονομικού ενδιαφέροντος για τις αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες, που συνίσταται στη δυνατότητα διάθεσης έτοιμων βιομηχανικών προϊόντων σε μεγάλη κλίμακα στις

¹⁹ Σύμφωνα με την ανάλυση του Φίλια, η διατήρηση στο μεγαλύτερο δυνατό βαθμό των παραδοσιακών δομών στις αποικιοκρατικές χώρες λειτουργούσαν υποστηρικτικά στη συντήρησή του αποικιοκρατικού συστήματος για τρεις λόγους: (α) από οικονομική άποψη, διότι εξασφάλιζαν την συγκράτηση των αναγκών του μεγάλου μέρους του πληθυσμού στα όρια επιβίωσης, γεγονός που διατηρούσε τα ημερομίσθια των ιθαγενών εργατών στις φυτείες, στα ορυχεία και στις όποιες βιομηχανικές δραστηριότητες των ξένων επενδυτών σε εξευτελιστικά επίπεδα, (β) από κοινωνική άποψη, διότι οι παραδοσιακές δομές λειτουργούσαν ως συντελεστής σταθερότητας και κοινωνικής ειρήνης και (γ) από πολιτική άποψη, διότι αποτελούσαν το υπόβαθρο για τη λειτουργία κεντρόφυγων δυνάμεων που επιβράδυναν τη συνειδητοποίηση της αναγκαιότητας της εθνικής ανεξαρτησίας σε ευρύτερα στρώματα του λαού. Εξάλλου, η ίδια η δυναμική της καπιταλιστικής διείσδυσης δεν ήταν τέτοιας κλίμακας ώστε να διαποτίσει το σύνολο της οικονομίας (βλ. Φίλιας 1999: 161).

περιφερειακές αγορές.» Η εξέλιξη αυτή ήταν, κατά τη γνώμη μας, το νέο στοιχείο που δημιούργησε σε πρώτη φάση (από τις αρχές τις δεκαετίας του 1950 και μέχρι και τη δεκαετία του 1960) τις συνθήκες εκείνες κάτω από τις οποίες οι χώρες του Τρίτου Κόσμου έπαψαν να λειτουργούν απλά και μόνο ως χώρος άντλησης πρώτων υλών για το ξένο κεφάλαιο, και μετατράπηκαν σταδιακά σε χώρες υποδοχής ξένων άμεσων επενδύσεων, εμπορικού και μεταποιητικού τύπου.

Από τα τέλη της δεκαετίας του 1960 και τις αρχές του 1970, η κρίση υπερσυσσώρευσης και οι συνέπειές της (πτώση του ποσοστού κέρδους, όξυνση του ανταγωνισμού, κορεσμός και διαφοροποίηση των αγορών κλπ.) σταθεροποίησαν αυτή τη νέα τάση διεθνοποίησης της παραγωγής. Όπως αναφέρει ο Ναζάκης (2003: 275-276), η μεταφορά μεταποιητικών δραστηριοτήτων που πραγματοποιείται μετά το 1970 από τις αναπτυγμένες χώρες προς ορισμένες χώρες του Τρίτου Κόσμου ήταν μία από τις στρατηγικές που επέλεξε το μεγάλο κεφάλαιο ως απάντηση στην ακαμψία των μισθών και την όξυνση του ανταγωνισμού στο εσωτερικό των αναπτυγμένων χωρών. Η στρατηγική αυτή είχε σαν στόχο την εκμετάλλευση του φθηνού εργατικού δυναμικού των χωρών του Τρίτου Κόσμου, οι οποίες δεν είχαν παράδοση σε συνδικαλιστικούς αγώνες, καθώς και την εξασφάλιση καλύτερων όρων ελέγχου και αξιοποίησης των τοπικών αγορών.

Από τα μέσα της δεκαετίας του 1980 και μετά, η διαδικασία διεθνοποίησης της παραγωγής, πέρα από την αύξηση των ρυθμών με τους οποίους αναπτύσσεται, παίρνει κάποια νέα ποιοτικά χαρακτηριστικά ως αποτέλεσμα της επενέργειας που είχαν οι αλλαγές στο διεθνές θεσμικό πλαίσιο και η τεχνολογική πρόοδος στις επενδυτικές στρατηγικές των πολυεθνικών εταιριών.

Σύμφωνα με τον Αναστασόπουλο (2003: 190-198), οι αλλαγές στο διεθνές θεσμικό πλαίσιο προσδιορίζονται σε γενικές γραμμές: α) από την σταδιακή απελευθέρωση του διεθνούς εμπορίου και την εναρμόνιση του ρυθμιστικού πλαισίου όσον αφορά τις διεθνείς επενδύσεις, το σύστημα κατοχύρωσης ευρεσιτεχνιών κλπ., β) τη διεύρυνση και την εμβάθυνση των περιφερειακών οικονομικών συνεργασιών (ΕΟΚ-ΕΕ, ΕΦΤΑ, ΝΑΦΤΑ, ΑSΙΑΝ κλπ.) και γ) από τις αναδιαρθρωτικές πολιτικές που υιοθετούν οι χώρες μέλη του ΟΟΣΑ, για την προσέλκυση νέων ξένων επενδύσεων και την ενθάρρυνση της διεθνοποίησης των εγχώριων επιχειρήσεων. Πρόκειται δηλαδή για μια σειρά αλλαγών

στο θεσμικό και οικονομικό περιβάλλον των πολυεθνικών εταιριών που επηρεάζουν, όπως επισημαίνει ο ίδιος συγγραφέας, τόσο το γεωγραφικό προσανατολισμό των επενδύσεών τους, όσο και τον καταμερισμό των παραγωγικών δραστηριοτήτων ανάμεσα στις θυγατρικές τους επιχειρήσεις. Ο περιορισμός της δασμολογικής προστασίας των χωρών-μελών του ΟΟΣΑ και η συγκρότηση μεγάλων γεωγραφικών περιοχών ελεύθερης διακίνησης προϊόντων περιορίζουν το κίνητρο των πολυεθνικών εταιριών για την εφαρμογή στρατηγικών υποκατάστασης εισαγωγών στις χώρες υποδοχής, ενισχύοντας αυτό της αξιοποίησης των συγκριτικών τους πλεονεκτημάτων (στο ίδιο: 199-201).

Αναφορικά με τις επιδράσεις που άσκησε η τεχνολογική πρόοδος στη δομή και την οργάνωση των πολυεθνικών εταιριών, θα λέγαμε, ότι πρόκειται για δύο ειδών επιδράσεις. Από τη μια πλευρά, όπως εξηγεί ο Chesnais (1991: 328-329), η κατάκτηση των νέων τεχνολογιών και η εμπορική αξιοποίησή τους —για τη δημιουργία καινοτομικών προϊόντων και υπηρεσιών— αναδεικνύεται σε ένα νέο σημαντικό πλεονέκτημα ιδιοκτησίας για τις επιχειρήσεις, που τις αναγκάζει σε μεγαλύτερες δαπάνες για επιστημονικοτεχνικό προσωπικό και συντήρηση ερευνητικών εργαστηρίων, και γενικότερα σε ένα νέο προσανατολισμό των άμεσων επενδύσεων (εξαγορά καινοτόμων επιχειρήσεων έντασης E&A, εγκατάσταση θυγατρικών επιχειρήσεων σε χώρες ή περιοχές με πλούσιο επιστημονικοτεχνικό δυναμικό, σύναψη συμβάσεων συνεργασίας με πανεπιστήμια και άλλα ερευνητικά ιδρύματα, διεπιχειρησιακές συμφωνίες τεχνολογικής συνεργασίας κ.α.). Στις δεκαετίες του 1970 και του 1980, πολυεθνικές εταιρίες άλλων χωρών εκτός των Η.Π.Α. επεδίωκαν, όλο και περισσότερο, να δημιουργήσουν ερευνητικά εργαστήρια στις Η.Π.Α., ως μέρος των επενδύσεών τους, και σε μερικές περιπτώσεις ως σημαντικό, αν όχι μείζον, συστατικό του γενικού στόχου της επένδυσης. Στον κλάδο των χημικών προϊόντων, η ανάγκη για άμεση πρόσβαση στην επιστημονική και τεχνολογική βάση των Η.Π.Α. στο πεδίο της βιοτεχνολογίας αποτέλεσε το κίνητρο για ένα μεγάλο μέρος των επενδύσεων που έγιναν από ξένες πολυεθνικές στην οικονομία των Η.Π.Α. Οι επενδύσεις αυτές πήραν, κατά κανόνα, τη μορφή εξαγοράς υφιστάμενων επιχειρήσεων, μαζί με την απορρόφηση του δυναμικού τους στην E&A, το οποίο οι μητρικές εταιρίες συχνά διεύρυναν. Από το 1985 και μετά, πραγματοποιήθηκαν και άλλες ευρωπαϊκές και ιαπωνικές επενδύσεις στις Η.Π.Α., ιαπωνικές επενδύσεις έγιναν στην Ευρώπη, αλλά και αμερικανικές και ευρωπαϊκές επενδύσεις έγιναν στην Ιαπωνία

στον τομέα E&A. Βέβαια, οι περισσότερες επιχειρήσεις εξακολουθούν να διενεργούν το πιο απαιτητικό και ευαίσθητο (για λόγους προστασίας της τεχνολογίας) μέρος της έρευνας στη χώρα προέλευσής τους. Όμως, σχεδόν όλες διατηρούν ένα μέσο πρόσβασης στην τεχνολογική βάση των εγχώριων οικονομιών των κυριότερων ανταγωνιστών τους. Η άντληση επιστημονικών και τεχνολογικών πόρων από διεθνείς πηγές δεν περιορίζεται μόνο σε κλάδους έντασης E&A, αλλά παρατηρείται εξίσου και σε κλάδους όπως η κατεργασία τροφίμων, όπου η καινοτομία στηρίζεται έντονα στη διακλαδική μεταφορά της τεχνολογίας.

Από την άλλη πλευρά, όπως επισημαίνει ο Αναστασόπουλος (2003: 197-198), οι νέες τεχνολογίες που αναπτύχθηκαν από τα μέσα της δεκαετίας του 1980 στις μεταφορές, τις επικοινωνίες και την πληροφορική επέτρεψαν τις επιχειρήσεις να διεθνοποιηθούν ευκολότερα απ' ό,τι στο παρελθόν και να οργανώσουν τις διεθνείς τους δραστηριότητες περισσότερο αποτελεσματικά. Διευκόλυναν τις διασυνοριακές συναλλαγές και τη διασυνοριακή διαχείριση οικονομικών δραστηριοτήτων και επέτρεψαν την κατάτμηση των δραστηριοτήτων των επιχειρήσεων σε πολλά στάδια παραγωγής και την κατανομή τους σε διάφορες χώρες. Εξάλλου, η εισαγωγή των ηλεκτρονικών υπολογιστών και των αυτόματων μηχανών πολλαπλής χρήσης στην παραγωγή μειώνουν το κόστος και τον χρόνο που απαιτείται για την ίδρυση μιας νέας παραγωγικής μονάδας ή για τη μεταφορά της σε άλλη χώρα (Παπαδόπουλος 2000: 77, 79).

Επιπλέον, οι δυνατότητες μετάδοσης σε πραγματικό χρόνο ενός μεγάλου όγκου πληροφοριών μέσω των δικτύων υψηλής ταχύτητας δημιουργούν τις προϋποθέσεις για την ανάπτυξη νέων μορφών συνεργασίας ανάμεσα στη μητρική εταιρία και τις θυγατρικές επιχειρήσεις, ειδικά πάνω σε δραστηριότητες E&A. Σύμφωνα με τον Chesnais (ο.π.: 326-327), οι ερευνητικές δραστηριότητες που αναπτύσσει μια πολυεθνική εταιρία στις διάφορες χώρες όπου είναι εγκατεστημένη συνδέονται πλέον στενά μεταξύ τους, δημιουργώντας συχνά ένα ενδοεταιρικό δίκτυο μεταφοράς τεχνογνωσιών και πληροφοριών, το οποίο καταλήγει μέσω του διαδικτύου σε μια κεντρική ψηφιακή τράπεζα δεδομένων στην έδρα της μητρικής. Η έρευνα που διεξάγεται στα ξεχωριστά ερευνητικά εργαστήρια δεν καθορίζεται αποκλειστικά από τις ανάγκες των μονάδων παραγωγής στις οποίες εντάσσονται. Υπάρχει ένας ευρύτερος καταμερισμός των

ερευνητικών δραστηριοτήτων και μια συνεχής συνεργασία μεταξύ των εργαστηρίων με σκοπό τη συμπληρωματικότητα και την ενίσχυση της συνολικής αποδοτικότητάς τους.

Διαμορφώνονται έτσι, σύμφωνα με τον Αναστασόπουλο (ο.π.: 205-208), δύο νέοι τύποι θυγατρικών επιχειρήσεων, οι οποίοι ξεφεύγουν από την «παραδοσιακή» δομή οριζόντιας ολοκλήρωσης της πολυεθνικής εταιρίας, μέσα στην οποία η θυγατρική επιχείρηση λειτουργεί ως «μικροσκοπικό αντίγραφο» της μητρικής της, εφοδιάζοντας τη χώρα υποδοχής (που συνήθως προστατεύεται από δασμολογικούς και εμπορικούς περιορισμούς) με την καθιερωμένη στις διεθνείς αγορές σειρά προϊόντων του πολυεθνικού δικτύου. Ο πρώτος τύπος θυγατρικής επιχείρησης που αναδεικνύεται μέσα από τις συνθήκες που περιγράψαμε παραπάνω είναι, εκείνη που αναλαμβάνει έναν εξειδικευμένο ρόλο μέσα σε έναν ευρύτερο καταμερισμό δραστηριοτήτων, ο οποίος καθορίζεται και ελέγχεται άμεσα από τη μητρική εταιρία. Για παράδειγμα, μια θυγατρική επιχείρηση παράγει μόνο ένα περιορισμένο μέρος της γραμμής παραγωγής ή της γκάμας προϊόντων της πολυεθνικής στην οποία εντάσσεται, με βάση τις παραγωγικές της δυνατότητες και τα συγκριτικά πλεονεκτήματα της χώρας όπου είναι εγκατεστημένη, και όχι αναγκαστικά με βάση την τοπική ζήτηση. Μια δεύτερη πιθανή εξέλιξη της «παραδοσιακής» θυγατρικής επιχείρησης είναι η μετατροπή της σε ένα διεθνές ή περιφερειακό κέντρο παραγωγής και διανομής ενός προϊόντος, με την ευθύνη για όλες τις βασικές εισροές που είναι απαραίτητες για τη δημιουργία του. Με άλλα λόγια, όπως επισημαίνει ο ίδιος συγγραφέας (στο ίδιο: 202-203), η ειδοποιός διαφορά των νέων επενδυτικών στρατηγικών που υιοθετούν οι πολυεθνικές εταιρίες συνίσταται στο ότι η κάθε χώρα δεν επιλέγεται απλά και μόνο ως μια αγορά με στόχο την εκμετάλλευσή της, αλλά επιπρόσθετα, και ίσως σε μεγαλύτερο βαθμό, η κάθε χώρα επιλέγεται με βάση τους πόρους και τα ανταγωνιστικά πλεονεκτήματά της (χαμηλό κόστος εργασίας, ειδικευμένο εργατικό δυναμικό, φυσικοί πόροι, πρόσβαση σε δραστηριότητες E&A, ευνοϊκό νομικό πλαίσιο κλπ.), τα οποία δεν χρησιμοποιούνται αποκλειστικά από τη θυγατρική επιχείρηση για την κάλυψη της τοπικής ζήτησης, αλλά από το σύνολο της πολυεθνικής εταιρίας και όλο το δίκτυό της.

Βέβαια, οι αλλαγές στην εδνοεταιρική οργάνωση των πολυεθνικών που αναφέραμε συνοπτικά παραπάνω δεν αφορούν στον ίδιο βαθμό όλες τις πολυεθνικές εταιρίες. Πρόκειται, μάλλον για μια τάση που χαρακτηρίζει περισσότερο ή λιγότερο το

μεγαλύτερο μέρος των πολυεθνικών εταιριών, η οποία, όμως, τείνει να γίνει κυρίαρχη. Η ιδιομορφία που παρουσιάζουν οι πολυεθνικές εταιρίες ως προς τον τρόπο με τον οποίο κατευθύνουν και οργανώνουν τις άμεσες επενδύσεις τους εξαρτάται από πολλούς και σύνθετους παράγοντες, όπως η φύση των προϊόντων που παράγουν, το επίπεδο και η μορφή του ανταγωνισμού του κλάδου στον οποίο δραστηριοποιούνται, οι διαφορές στις συναλλαγματικές ισοτιμίες των χωρών προέλευσης και υποδοχής των άμεσων επενδύσεων²⁰ κ.α.. Η ανάλυση των παραγόντων αυτών, όμως, δεν εμπίπτει στους στόχους αυτής της εργασίας. Το ενδιαφέρον μας επικεντρώνεται στην ανάδειξη του όποιου ειδικού ρόλου διαδραμάτισε η ανάπτυξη των τεχνολογιών της πληροφορίας και των επικοινωνιών στην εταιρική αναδιάρθρωση των πολυεθνικών, και σε αυτή την κατεύθυνση κινήθηκαν, κατά κύριο λόγο, οι συνεντεύξεις που πραγματοποιήσαμε στα πλαίσια της εμπειρικής έρευνας, στοιχεία των οποίων παραθέτουμε αμέσως.

4.2. Στοιχεία της εμπειρικής έρευνας: Ο καταμερισμός των παραγωγικών δραστηριοτήτων ανάμεσα στις θυγατρικές επιχειρήσεις των δύο πολυεθνικών.

4.2.1. Εταιρία X.

Ο κύριος όγκος των πάσης φύσεως δραστηριοτήτων του ομίλου X αναπτύσσεται στις εγκαταστάσεις της μητρικής εταιρίας (X) στην Αττική (βλ. στο Παράρτημα II). Οι περισσότερες θυγατρικές επιχειρήσεις του ομίλου στην Ελλάδα και στο εξωτερικό αναπτύσσουν κυρίως εμπορικές δραστηριότητες και δραστηριότητες εγκατάστασης και τεχνικής υποστήριξης τηλεπικοινωνιακών συστημάτων και δικτύων πληροφορικής ή άλλες ανεξάρτητες από τις βασικές δραστηριότητες του ομίλου. Όπως θα δούμε

²⁰ Σχετικά με τη θεωρία της τροποποίησης του νόμου της αξίας στην παγκόσμια αγορά βλ. Busch κ.α.1985, Μηλιός 1985. Με βάση την προϋπόθεση των διεθνών διαφορών ανάμεσα στα ποσοστά κέρδους υποστηρίζεται ότι ο μηχανισμός των συναλλαγματικών ισοτιμιών τροποποιεί το διεθνή ανταγωνισμό του κεφαλαίου και δημιουργεί σε διπλή κατεύθυνση την τάση για εξαγωγή κεφαλαίων. Από τη μια, η προστατευτική λειτουργία των συναλλαγματικών ισοτιμιών αφαιρεί μακροπρόθεσμα από τα παραγωγικότερα εθνικά κεφάλαια τη δυνατότητα πρόσθετου κέρδους στο διεθνές εμπόριο και τα αναγκάζει να μετατοπίσουν την παραγωγή τους στις προστατευόμενες χώρες προκειμένου να καρπωθούν εκ νέου πρόσθετα κέρδη. Από την άλλη, επειδή οι συναλλαγματικές ισοτιμίες αντικατοπτρίζουν το μέσο επίπεδο παραγωγικότητας μιας χώρας, αδυνατούν να προστατεύσουν με επάρκεια τους παραγωγικούς κλάδους με παραγωγικότητα κάτω από το μέσο όρο. Αυτό έχει σαν αποτέλεσμα οι τελευταίοι προκειμένου να διατηρήσουν την ανταγωνιστικότητά τους στη διεθνή αγορά να αναγκάζονται είτε να μειώσουν τα κόστη παραγωγής τους, με αύξηση της παραγωγικότητας ή και μείωση των πραγματικών μισθών, είτε να καθιερώσουν ένα εθνικό κλαδικό προστατευτισμό είτε να μετατοπίσουν την παραγωγή τους σε λιγότερο αναπτυγμένες χώρες όπου η συναλλαγματική ισοτιμία τους παρέχει μια επαρκή προστασία.

παρακάτω, εξαίρεση αποτελούν οι τρεις θυγατρικές επιχειρήσεις που λειτουργούν στη Λάρισα, στη Ρουμανία και στις Η.Π.Α.. Εξάλλου, παραγωγικές δραστηριότητες της εταιρίας X πραγματοποιούνται σε μονάδες-παραρτήματά της που βρίσκονται στην Ξάνθη και την Πάτρα.

Η μονάδα της Ξάνθης δραστηριοποιείται αποκλειστικά στην E&A πάνω στη μικροηλεκτρονική για ασύρματες τηλεπικοινωνίες (αντικείμενο παρεμφερές με αυτό στο οποίο εξειδικεύεται, όπως θα δούμε παρακάτω, και το ερευνητικό εργαστήριο της εταιρίας στις Η.Π.Α.). Προς το παρόν στην Ξάνθη, απασχολούνται περίπου 30 άτομα, αλλά η εταιρία σχεδιάζει να διευρύνει, στο άμεσο μέλλον, τις δραστηριότητές της στη συγκεκριμένη πόλη, με νέες εγκαταστάσεις και προσλήψεις προσωπικού.

Στην Πάτρα λειτουργεί μια μονάδα παραγωγής τηλεπικοινωνιακού λογισμικού για τη διεθνή αγορά, αποτελούμενη από 300 περίπου άτομα (κυρίως επιστημονικό και ερευνητικό προσωπικό). Μια από τις βασικές της δραστηριότητες είναι η παραγωγή τηλεπικοινωνιακού λογισμικού για τις ανάγκες μιας μεγάλης σουηδικής εταιρίας²¹. Στην Πάτρα επίσης αναπτύσσονται σε μικρή κλίμακα και ορισμένες δραστηριότητες E&A.

Η επιλογή της εταιρίας να εγκαταστήσει τις συγκεκριμένες μονάδες στις δύο πόλεις αποδόθηκε στο γεγονός ότι εκεί είναι συγκεντρωμένος ένας μεγάλος αριθμός επιστημόνων και τεχνικών λόγω της ύπαρξης των αντίστοιχων Πολυτεχνείων. Ο διευθυντής E&A υποστήριξε ότι ο βασικός λόγος για τον οποίο ιδρύθηκε η μονάδα E&A στην Ξάνθη ήταν το γεγονός ότι η τεχνογνωσία για το συγκεκριμένο πεδίο έρευνας (μικροηλεκτρονική για ασύρματες τηλεπικοινωνίες) υπάρχει στο τοπικό πολυτεχνείο. Η μονάδα της Ξάνθης ιδρύθηκε σε μια χρονική περίοδο (2000) όπου, όπως τονίστηκε από όλους τους ερωτώμενους, η ελληνική αγορά εργασίας παρουσίασε σημαντικές ελλείψεις σε ειδικευμένο επιστημονικό εργατικό δυναμικό. Ο διευθυντής παραγωγής αναφέρθηκε στο Πολυτεχνείο της Πάτρας, υποστηρίζοντας ότι πρόκειται για μία από τις καλύτερες σχολές μηχανικών ηλεκτρονικών υπολογιστών στην Ελλάδα. Πιο συγκεκριμένα, ανέφερε ότι «Πριν από 6-7 χρόνια υπήρχε μεγάλη ζήτηση για επιστημονικό και ερευνητικό προσωπικό ... Η Πάτρα επιλέχτηκε προκειμένου να αξιοποιηθεί το ειδικευμένο εργατικό

²¹ Η συνεργασία με τη σουηδική εταιρία προέκυψε από μια συμφωνία με βάση την οποία η X προώθησε κάποια προϊόντα αυτής της εταιρίας στην ελληνική αγορά, ενσωματώνοντάς τα στα δικά της προϊόντα και στις υπηρεσίες της προς τον ΟΤΕ. Από την πλευρά της η σουηδική εταιρία υποχρεώθηκε να προμηθεύεται ορισμένα λογισμικά προγράμματα από τη X.

δυναμικό της περιοχής το οποίο ίσως να μην ήταν διατεθειμένο να μεταναστεύσει στην Αθήνα ... Ξεκίνησαν 50 άτομα στην Πάτρα, σιγά σιγά έγιναν 100, και τώρα είναι περίπου 300». Το ίδιο υποστήριξε ότι ισχύει και για την Ξάνθη.

Η θυγατρική εταιρία που εδρεύει στη Λάρισα παράγει μεταλλικές και ηλεκτρομηχανικές κατασκευές. Η μονάδα ιδρύθηκε το 1987 σαν μια μικρή ανεξάρτητη εταιρία και εξαγοράστηκε από τη Χ το 1994. Σήμερα απασχολεί περίπου 400 άτομα, από τα οποία τα 75 είναι τεχνικοεπιστημονικό προσωπικό. Πολλά από τα προϊόντα της ενσωματώνονται στα τηλεπικοινωνιακά και ηλεκτρονικά συστήματα που παράγονται στα εργοστάσια της Αττικής και της Ρουμανίας και στα τεχνικά έργα που αναλαμβάνουν άλλες θυγατρικές του ομίλου στην Ελλάδα και στο εξωτερικό.

Στις Η.Π.Α., πέρα από τις εμπορικές δραστηριότητες και αυτές που αφορούν την εγκατάσταση και την υποστήριξη τηλεπικοινωνιακών και πληροφοριακών συστημάτων, αναπτύσσονται και ορισμένες δραστηριότητες E&A πάνω στις ασύρματες τηλεπικοινωνίες.

Στη Ρουμανία λειτουργεί από το 1993 ένα εργοστάσιο παραγωγής τηλεπικοινωνιακού και ηλεκτρονικού εξοπλισμού όπου απασχολούνται συνολικά 300 περίπου άτομα. Τα προϊόντα που παράγονται στη Ρουμανία παράγονται και στο αντίστοιχο εργοστάσιο της Αττικής. Δεν ισχύει όμως το αντίστροφο. Στην Αττική παράγονται κυρίως τα πιο εξελιγμένα τεχνολογικά προϊόντα, αυτά που παράγονται σε μικρές ποσότητες και αυτά που δεν έχει τυποποιηθεί πλήρως η παραγωγή τους. Στη Ρουμανία παράγονται κατά βάση τα προϊόντα μαζικής παραγωγής, άλλα όχι μόνο. Παράγονται και προϊόντα σε μικρότερες παρτίδες τα οποία απευθύνονται στην τοπική και περιφερειακή αγορά. Και τα δύο εργοστάσια παράγουν ολοκληρωμένα προϊόντα με ορισμένες εξαιρέσεις, όπως ένα εξάρτημα τροφοδοσίας (βασικό εξάρτημα κάθε συστήματος), το οποίο παράγεται αποκλειστικά στη Ρουμανία.

Γενικότερα, τα κριτήρια με βάση τα οποία αποφασίζεται το τι θα παραχθεί στη Ρουμανία είναι: (α) ο βαθμός «ωρίμανσης» του προϊόντος, (β) η πίεση χρόνου και η ανάγκη γρήγορης προώθησης του νέου προϊόντος στην αγορά, που αναγκάζει την εταιρία να μοιράζει την παραγωγή στα δύο εργοστάσια (της Ρουμανίας και της Αττικής) και (γ) οι ιδιαίτερες απαιτήσεις της τοπικής και περιφερειακής αγοράς. Με τον όρο «ωρίμανση» του προϊόντος οι ερωτώμενοι αναφέρονταν στη διαδικασία ανάπτυξης και

βελτιστοποίησης της τεχνολογίας παραγωγής, στην επακόλουθη τυποποίηση της παραγωγής του προϊόντος και στις υψηλές δυνατότητες μαζικής παραγωγής. Η παραγωγή που γίνεται στη Ρουμανία σχεδιάζεται, αναπτύσσεται και εφαρμόζεται πρώτα στην Ελλάδα, στις εγκαταστάσεις της Αττικής. Έπειτα, όταν η τεχνολογία έχει «ωριμάσει», η παραγωγή μεταφέρεται και στη Ρουμανία (ή πραγματοποιείται αποκλειστικά εκεί, όπως συμβαίνει με το προαναφερθέν εξάρτημα τροφοδοσίας).

Σύμφωνα με τον διευθυντή παραγωγής, τα δύο εργοστάσια χρησιμοποιούν τον ίδιο ή παρόμοιο μηχανολογικό εξοπλισμό. Και στις δύο περιπτώσεις πρόκειται για καινούργιο (όχι μεταχειρισμένο) εξοπλισμό, ξένης προέλευσης. Πάντως, σχετικά με το βαθμό αυτοματοποίησης της παραγωγής στα δύο εργοστάσια, ο ίδιος ερωτώμενος ανέφερε ότι η παραγωγή που γίνεται στην Ελλάδα είναι πιο αυτοματοποιημένη σε σχέση με αυτή της Ρουμανίας και πρόσθεσε ότι «στη Ρουμανία μπορεί να μη συμφέρει να μεταφερθεί μια τεχνική επένδυση λόγω του χαμηλού εργατικού κόστους, σε ανθρωποώρες». Η αντιφατικότητα των δύο απαντήσεων μας προέτρεψε να επαναφέρουμε την ερώτηση σε μια δεύτερη προσέγγιση του ίδιου ερωτώμενου, ο οποίος αυτή τη φορά απάντησε ότι υπάρχουν ορισμένες τεχνικές διαφορές ανάμεσα στα δύο εργοστάσια αλλά, σε «γενικές γραμμές ο βαθμός αυτοματοποίησης είναι αντίστοιχος», καθώς, όπως εξήγησε, η μορφή των προϊόντων που παράγουν είναι τέτοια που «απαιτεί ένα βαθμό αυτοματοποίησης». Επομένως, καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι δεν μπορούμε να μιλάμε για μεγάλες τεχνικές διαφορές που θα χαρακτήριζαν το ένα εργοστάσιο ως «έντασης κεφαλαίου» και το άλλο ως «έντασης εργασίας». Παρόλα αυτά, διαφαίνεται μια τάση μεταφοράς των πιο εργασιοβόρων δραστηριοτήτων στο εργοστάσιο της Ρουμανίας.

Από την επεξεργασία σειράς ερωτήσεων με πολλαπλές απαντήσεις, προέκυψε το συμπέρασμα ότι οι παράγοντες που ώθησαν αρχικά την εταιρία X να αναπτύξει παραγωγικές δραστηριότητες στη Ρουμανία και να συνεχίζει την ανάπτυξή τους μέχρι σήμερα είναι οι εξής (με φθίνουσα βαρύτητα):

α) Οι δυνατότητες διείσδυσης στη ξένη αγορά. Το μεγαλύτερο μέρος των δραστηριοτήτων της θυγατρικής στη Ρουμανία έχει να κάνει με την παραγωγή τηλεπικοινωνιακών συστημάτων για τον εθνικό οργανισμό τηλεπικοινωνιών αυτής της χώρας και με την εγκατάσταση και την τεχνική υποστήριξη αυτών των συστημάτων. Ο διευθυντής παραγωγής ανέφερε σχετικά ότι πρόκειται για μια μεγάλη χώρα όπου

υπάρχουν προοπτικές να βελτιωθεί το βιοτικό επίπεδο (και επομένως η ζήτηση τέτοιων συστημάτων).

β) Το χαμηλό κόστος της εργασίας. Ο διευθυντής E&A υποστήριξε ότι ήταν ένας από τους καθοριστικότερους παράγοντες που οδήγησαν στην συγκεκριμένη επένδυση και ότι εξακολουθεί να λειτουργεί ως τέτοιος. Επίσης, ανέφερε ότι κατά την περίοδο που διανύουμε σήμερα έχει μεγάλη σημασία το κόστος παραγωγής και αναφέρθηκε στις πιέσεις που δημιουργεί η ραγδαία αναπτυσσόμενη οικονομία της Κίνας στην μείωση του κόστους εργασίας.

γ) Το ειδικευμένο εργατικό δυναμικό. Όλοι σχεδόν οι ερωτώμενοι (με εξαίρεση τον εργαζόμενο στο τμήμα Services and Operations – I.T. systems) τόνισαν με δικιά τους πρωτοβουλία το γεγονός ότι η Ρουμανία διαθέτει αξιόλογους επιστήμονες και τεχνικούς.

δ) Το δασμολογικό σύστημα της Ρουμανίας, το οποίο κατά την εισαγωγή εμπορευμάτων στη χώρα επιβάλλει στον εισαγωγέα να καταβάλει ένα συγκεκριμένο ποσό σαν υποθήκη, μέρος του οποίου (ή και ολόκληρο, ανάλογα με την περίπτωση) θα παραλάβει με την εξαγωγή άλλων προϊόντων από τη χώρα.

ε) Η καλύτερη πρόσβαση στις αγορές των γειτονικών χωρών.

Σχόλια-παρατηρήσεις.

Όπως γίνεται φανερό και από τα παραπάνω, η εταιρία X ακολουθεί σε ένα βαθμό την τάση που περιγράψαμε στο προηγούμενο υποκεφάλαιο (4.1.). Ο τρόπος με τον οποίο είναι κατανοητές στο χώρο οι παραγωγικές της δραστηριότητες υποδηλώνει την επικράτηση μιας επενδυτικής στρατηγικής που έχει σαν στόχο την αξιοποίηση των συγκριτικών πλεονεκτημάτων που διαθέτουν οι διάφορες χώρες και περιοχές όπου είναι εγκατεστημένες οι θυγατρικές και τα παραρτήματά της.

Το μεγαλύτερο μέρος των δραστηριοτήτων E&A πραγματοποιείται στην Ελλάδα, και ειδικότερα στις κεντρικές μονάδες της στην Αττική. Το ερευνητικό εργαστήριο που είναι εγκατεστημένο στις Η.Π.Α. μπορούμε να υποθέσουμε ότι λειτουργεί σαν ένα «παράθυρο επικοινωνίας» με την τεχνολογική βάση της συγκεκριμένης χώρας, εφόσον μάλιστα δραστηριοποιείται στο ίδιο αντικείμενο έρευνας με αυτό του εργαστηρίου της Ξάνθης και υπάρχει στενή συνεργασία μεταξύ τους. Οι περιπτώσεις των μονάδων που εγκαταστάθηκαν στην Πάτρα και την Ξάνθη αποτελούν καθαρά μια στρατηγική

επενδυτικής επέκτασης που στόχο έχει την αξιοποίηση του επιστημονικοτεχνικού δυναμικού που είναι συγκεντρωμένο στις συγκεκριμένες περιοχές. Οι διάφορες μονάδες E&A συνεργάζονται στενά μεταξύ τους για την από κοινού ανάπτυξη νέων προϊόντων. Με τη μορφή και το περιεχόμενο αυτής της συνεργασίας θα ασχοληθούμε παρακάτω.

Στην περίπτωση του εργοστασίου στη Ρουμανία, η προοπτική για την εκμετάλλευση της τοπικής και της περιφερειακής αγοράς ήταν ο καθοριστικός παράγοντας της επενδυτικής αυτής επέκτασης της X. Οι δυνατότητες αξιοποίησης του φθηνού και καλά ειδικευμένου εργατοτεχνικού δυναμικού, και η επιδίωξη της παράκαμψης των εμποδίων που θέτει το δασμολογικό σύστημα της Ρουμανίας φαίνεται να επέδρασαν σε ένα δεύτερο επίπεδο στην απόφαση της εταιρίας να ιδρύσει (το 1993) και να επεκτείνει αργότερα (το 1995) το εργοστάσιο παραγωγής τηλεπικοινωνιακού εξοπλισμού στη συγκεκριμένη χώρα. Το γεγονός ότι το εργοστάσιο της Αττικής και αυτό που είναι εγκατεστημένο στη Ρουμανία δε συγκροτούν μια ενιαία γραμμή παραγωγής προϊόντων (με την έννοια ότι δεν παράγουν διαφορετικά εξαρτήματα του ίδιου προϊόντος), σε συνδυασμό με το ότι διαθέτουν τον ίδιο περίπου βαθμό αυτοματοποίησης οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η αξιοποίηση του φθηνού εργατικού δυναμικού ως προσδιοριστικός παράγοντας της επένδυσης δεν είχε πρωταρχική σημασία μέχρι τώρα. Αυτό μπορεί να ισχύει με την έννοια ότι (λόγω των δασμολογικών και άλλων εμποδίων) το χαμηλό εργατικό κόστος δεν επαρκεί για να αναπτυχθεί εκεί μια παραγωγή με εξαγωγικές προοπτικές. Όμως, ήταν οπωσδήποτε σημαντική η βαρύτητα αυτού του χαμηλού κόστους για να αποφασιστεί η επιτόπια παραγωγή των προϊόντων που προορίζονται για την ρουμανική αγορά (αντί να παράγονται στην Ελλάδα). Από την άλλη μεριά, όμως, το ότι η παραγωγή που γίνεται στα δύο εργοστάσια δεν συμπληρώνει η μία την άλλη (τουλάχιστον στο βαθμό που συμβαίνει με άλλα προϊόντα και εταιρίες, π.χ. σε ορισμένες αυτοκινητοβιομηχανίες) οφείλεται επίσης: (α) στο ότι πολλά από τα εξαρτήματα που χρησιμοποιεί η εταιρία τα προμηθεύεται έτοιμα από ανεξάρτητους προμηθευτές και υπεργολάβους (ένα ζήτημα που θα αναλύσουμε στο επόμενο κεφάλαιο) και (β) στους φραγμούς που θέτει το δασμολογικό σύστημα της Ρουμανίας, αλλά και αυτό της Ε.Ε., για την ανάπτυξη μιας τέτοιας μορφής και κλίμακας ενδοεταιρικού εμπορίου. Επίσης, αν λάβουμε υπόψη μας τα χαρακτηριστικά των προϊόντων που επιλέγεται να παραχθούν στη Ρουμανία (προϊόντα μαζικής κατανάλωσης, ορισμένα εξαρτήματα πολλαπλής χρήσης)

και το γεγονός ότι η μεταφορά της παραγωγής ενός προϊόντος στη Ρουμανία γίνεται αφού πρώτα τυποποιηθεί πλήρως η διαδικασία παραγωγής, μπορεί να υποστηριχτεί ότι, αν και το εργοστάσιο της Ρουμανίας δε συγκεντρώνει όλα εκείνα τα χαρακτηριστικά μιας παραγωγικής μονάδας έντασης εργασίας, διαφαίνεται, ωστόσο, μια τάση μεταφοράς στο εργοστάσιο της Ρουμανίας των πιο εργασιοβόρων δραστηριοτήτων. Πάντως, αυτό που μπορεί να υποστηριχτεί με μεγαλύτερη σιγουριά είναι ότι η παραγωγική μονάδα της Αττικής είναι περισσότερο έντασης E&A σε σχέση με αυτή της Ρουμανίας.

4.2.2. Εταιρία Ψ.

Η εταιρία Ψ λειτουργούσε από το 1994 ως ανεξάρτητη επιχείρηση «συμβούλων» που ειδικευόταν στο consulting του λογισμικού πακέτου Ψ και είχε το αποκλειστικό δικαίωμα πώλησης και της ετήσιας ανανέωσης της άδειας χρήσης του. Το 2000 η εταιρία εξαγοράστηκε από τη γερμανική πολυεθνική Ψ AG, και από τότε λειτουργεί ως θυγατρική της. Βασικός και μοναδικός λόγος της εξαγοράς ήταν, σύμφωνα με τους ερωτώμενους, η εκμετάλλευση και ο καλύτερος έλεγχος της ελληνικής αγοράς. Μέχρι το 2000, η πρώην ανεξάρτητη επιχείρηση αναλάμβανε το μεγαλύτερο μέρος του consulting στην ελληνική αγορά (περίπου 80%), ξεφεύγοντας με αυτόν τον τρόπο από τον κανόνα που θέλει τις θυγατρικές εταιρίες της Ψ AG να υλοποιούν ένα μικρό μόνο ποσοστό του consulting στην αγορά όπου είναι εγκατεστημένες. Από τη χρονιά εκείνη η εταιρία αρχίζει να μειώνει το μερίδιό της στην αγορά του consulting, και σήμερα διατηρεί ένα ποσοστό της τάξης του 25-30%, καθώς και το αποκλειστικό δικαίωμα εμπορίας της άδειας χρήσης. Το μεγαλύτερο μέρος της αγοράς του consulting καλύπτεται πλέον από ανεξάρτητες επιχειρήσεις που έχουν ειδική σύμβαση με τη Ψ AG για την παραχώρηση του δικαιώματος να κάνουν consulting στο προϊόν της. Πρόκειται για 14 εταιρίες «συμβούλων» (στο εξής εταιρίες-partners), οι οποίες ασχολούνται ταυτόχρονα με το consulting λογισμικών προγραμμάτων άλλων εταιριών. Οι επιχειρήσεις αυτές μπορεί να είναι αμιγώς ελληνικές ή θυγατρικές πολυεθνικών εταιριών.

Η μεταβίβαση των δραστηριοτήτων του consulting σε ανεξάρτητες επιχειρήσεις ήταν μια επιλογή της μητρικής εταιρίας, η οποία, όπως θα δούμε στο επόμενο κεφάλαιο όπου θα εξετάσουμε την τάση αποκαθετοποίησης της παραγωγής των μεγάλων επιχειρήσεων, είχε σαν στόχο την αύξηση της κερδοφορίας της νέας της θυγατρικής.

Το προφίλ των περισσότερων θυγατρικών εταιριών της Ψ AG στις διάφορες χώρες είναι παρόμοιο με αυτό της θυγατρικής στην Ελλάδα, όπως διαμορφώθηκε τα τελευταία χρόνια με τη συρρίκνωση του τμήματος του consulting. Εξαίρεση αποτελούν οι θυγατρικές εταιρίες των Η.Π.Α., της Ινδίας, της Τσεχίας και της Σλοβακίας στις οποίες αναπτύσσονται παράλληλα και δραστηριότητες E&A και παραγωγής λογισμικών προγραμμάτων. Η εκτίμηση του project και resource manager του consulting ήταν ότι το 90% αυτών των τελευταίων δραστηριοτήτων πραγματοποιούνται στη Γερμανία, ενώ το υπόλοιπο 10% μοιράζεται στις παραπάνω τέσσερις χώρες.

Στην Τσεχία, για παράδειγμα, συντονίζεται και παράγεται κατά βάση το λεγόμενο localization. Πρόκειται για λογισμικά προγράμματα που καθιστούν το βασικό λογισμικό της εταιρίας συμβατό με το νομικό πλαίσιο της κάθε επιμέρους χώρας. Μέχρι πριν από λίγα χρόνια το localization ήταν μια διαδικασία που ξεκινούσε από τις θυγατρικές της κάθε χώρας ξεχωριστά και ολοκληρωνόταν στη Γερμανία. Οι προγραμματιστές της εκάστοτε θυγατρικής έγραφαν τους κώδικες που αφορούσαν το localization και τους έστελναν μέσω του ηλεκτρονικού ταχυδρομείου στη Γερμανία, για να ενσωματωθούν στο βασικό πακέτο Ψ. Τώρα πλέον όλες αυτές οι δραστηριότητες μεταφέρονται σταδιακά στην Τσεχία.

Η επιλογή της μητρικής εταιρίας να μεταφέρει δραστηριότητες E&A και παραγωγής λογισμικού στην Ινδία, την Τσεχία και την Σλοβακία αποδόθηκε από τους ερωτώμενους στο γεγονός ότι οι χώρες αυτές διαθέτουν φθηνό και ειδικευμένο εργατικό δυναμικό. Αντίθετα για την περίπτωση της θυγατρικής στις Η.Π.Α. ο project και resource manager του consulting υποστήριξε ότι οι δραστηριότητες E&A και παραγωγής λογισμικού που αναπτύσσονται εκεί αποβλέπουν κυρίως στην κάλυψη των ιδιαίτερων αναγκών της αμερικανικής αγοράς, στην οποία παρουσιάζονται συνεχώς νέες περιπτώσεις και προβλήματα που απαιτούν άμεση αντιμετώπιση. Επίσης, ο ίδιος ερωτώμενος ανέφερε ότι ο συγκεκριμένος καταμερισμός της εργασίας ανάμεσα στις θυγατρικές εταιρίες μπορεί να είναι προσωρινός και να αλλάξει ανά πάσα στιγμή.

4.3. Στοιχεία της εμπειρικής έρευνας: Οι μορφές συνεργασίας και επικοινωνίας ανάμεσα στις θυγατρικές επιχειρήσεις και τη μητρική εταιρία και η χρήση των σύγχρονων μέσων επικοινωνίας.

Ένας από τους βασικούς στόχους της έρευνάς μας ήταν ο προσδιορισμός του τρόπου χρήσης του διαδικτύου, ως μέσου επικοινωνίας και συνεργασίας μεταξύ των επιχειρήσεων, αλλά και ως μέσου για την εξ αποστάσεως διαχείριση των παραγωγικών δραστηριοτήτων. Πιο συγκεκριμένα, τα ερωτήματα που απασχόλησαν τις συνεντεύξεις αφορούσαν κυρίως τη συχνότητα με την οποία χρησιμοποιείται το διαδίκτυο για την επικοινωνία με τις «αδελφές» εταιρίες και τις άλλες συνεργάτιδες επιχειρήσεις (προμηθευτές, υπεργολάβους, επιχειρήσεις με τις οποίες αναπτύσσουν από κοινού κάποιο νέο προϊόν), καθώς και το περιεχόμενο αυτής της επικοινωνίας-συνεργασίας.

4.3.1. Εταιρία X.

Όσον αφορά στον όμιλο εταιριών X, η επικοινωνία ανάμεσα στη μητρική εταιρία και στις θυγατρικές της γίνεται σε καθημερινή βάση και αφορά τεχνικά, οικονομικά και διοικητικά ζητήματα, καθώς και εμπορικές πληροφορίες για τις δυνατότητες εκμετάλλευσης νέων αγορών. Η επικοινωνία με τη θυγατρική στη Ρουμανία περιλαμβάνει και ζητήματα σχετικά με τις μεθόδους οργάνωσης της παραγωγής, ενώ καθημερινά στέλνονται εντολές για την ποσότητα και το είδος των προϊόντων που θα παραχθούν εκεί. Σε αυτές τις περιπτώσεις τα μέσα επικοινωνίας που χρησιμοποιούνται είναι κατά βάση το ηλεκτρονικό ταχυδρομείο και το τηλέφωνο. Επίσης, αναφέρθηκε ότι ενίοτε γίνεται και χρήση του video conference.

Πέρα από τις ποσοτικές αυτές αναφορές, ιδιαίτερη σημασία έχουν, κατά τη γνώμη μας, οι ποιοτικού χαρακτήρα εκτιμήσεις των ερωτώμενων σχετικά με τη χρήση των εν λόγω μέσων. Σύμφωνα με το διευθυντή παραγωγής της εταιρίας, το ηλεκτρονικό ταχυδρομείο είναι ένα «ιδιαίτερα χρήσιμο εργαλείο για την επίλυση προβλημάτων της στιγμής», καθώς «δίνει τη δυνατότητα αποστολής αρχείων μεγάλου μεγέθους σε πραγματικό χρόνο». Έτσι, οι μηχανικοί της εταιρίας μπορούν να συνεργαστούν με τους μηχανικούς των θυγατρικών εταιριών και των υπο-κατασκευαστών (υπεργολάβων) και να λύσουν τα προβλήματα που προκύπτουν καθημερινά. «Αλλιώς, ανέφερε, θα χρειαζόταν να συναντηθούν και να ανοίξουν τα τεράστια τυπωμένα σχέδια».

Ο διευθυντής E&A σε σχετική ερώτηση ανέφερε ότι οι δυνατότητες επικοινωνίας που προσφέρει το διαδίκτυο επηρεάζουν τον τρόπο με τον οποίο γίνεται ο καταμερισμός εργασίας ανάμεσα στις επιχειρήσεις που απαρτίζουν το πολυεθνικό ασυγκρότημα. Πιο συγκεκριμένα, η χρήση του διαδικτύου «βοηθάει στην ανάπτυξη ενός δυναμικού καταμερισμού», καθώς δίνεται η δυνατότητα για την «από κοινού ανάπτυξη ενός προϊόντος», «ο καταμερισμός γίνεται με βάση τις δεξιότητες και όχι με βάση το χώρο». Ως παράδειγμα αναφέρθηκε ότι «αν στην Ξάνθη υπάρχει ένας μηχανικός που ξέρει πολύ καλά ένα συγκεκριμένο αντικείμενο, η έρευνα πραγματοποιείται και στα δύο μέρη (Ξάνθη και Αττική) ταυτόχρονα».

Η εργασία του εργαζόμενου στο τμήμα Services and Operations – I.T. systems απαιτεί τη συνεχή επικοινωνία με τους εργαζόμενους άλλων επιχειρήσεων. Συνήθως το συγκεκριμένο τμήμα επικοινωνεί με τις επιχειρήσεις-πελάτες και με τις επιχειρήσεις με τις οποίες αναλαμβάνουν από κοινού την υλοποίηση ενός έργου. Η επικοινωνία με τις επιχειρήσεις-πελάτες γίνεται με διαπροσωπική επαφή. Η επικοινωνία με τις συνεργάτιδες εταιρίες γίνεται μέσω του ηλεκτρονικού ταχυδρομείου και του τηλεφώνου, και το περιεχόμενό της αφορά κυρίως την ανταλλαγή τεχνογνωσίας για τη λειτουργικότητα του εξοπλισμού που διαθέτουν οι δύο εταιρίες ξεχωριστά και τους τρόπους διασύνδεσής τους για την υλοποίηση του έργου.

4.3.2. Εταιρία Ψ.

Από τις συνεντεύξεις των εργαζομένων στην εταιρία Ψ προκύπτει ότι το ηλεκτρονικό ταχυδρομείο χρησιμεύει κατά κύριο λόγο ως μέσο ανταλλαγής τεχνογνωσίας μεταξύ των θυγατρικών εταιριών και της μητρικής για την υλοποίηση των έργων. Τα τμήματα consulting των διάφορων θυγατρικών εταιριών συνεργάζονται στενά μεταξύ τους, καθώς συχνά αντιμετωπίζουν παρόμοιες περιπτώσεις και προβλήματα. Όταν μία από αυτές δεν διαθέτει το προσωπικό με την κατάλληλη ειδίκευση για να υλοποιήσει ένα έργο (μία παραμετροποίηση) αναζητά βοήθεια από κάποια άλλη, η οποία διαθέτει το ειδικευμένο προσωπικό ή έχει αντιμετωπίσει παρόμοια περίπτωση στο παρελθόν. Η εταιρία που ζητά υποστήριξη στέλνει με το ηλεκτρονικό ταχυδρομείο τις απαιτήσεις της επιχείρησης-πελάτη και η εταιρία που διαθέτει τη σχετική τεχνογνωσία απαντά διατυπώνοντας τις απόψεις της ή αποστέλλει αυτούσιες τις λύσεις που έχει παρουσιάσει σε άλλες

επιχειρήσεις-πελάτες σε παρόμοιες περιπτώσεις. Σχετικά με αυτού του είδους τη συνεργασία μεταξύ των θυγατρικών εταιριών, ο project και resource manager του consulting ανέφερε: «Εμείς έχουμε πάρει βοήθεια από ανθρώπους που είναι στην άλλη άκρη της γης. Σημαντική βοήθεια. Και έχουμε δώσει βοήθεια σε ανθρώπους που τη χρειάζονται. Δεν θα το πετυχαίναμε χωρίς αυτές τις τεχνολογίες που λέμε (internet)» Στην ερώτηση σχετικά με το αν χρειάζεται να έρθουν σε διαπροσωπική επαφή με τους εργαζόμενους της μητρικής εταιρίας και των άλλων θυγατρικών εταιριών, που τους παρέχουν κάποια τεχνική υποστήριξη, ο ίδιος ερωτώμενος απάντησε: «Όποτε χρειάζεται το κάνουμε, αλλά επειδή είναι κοστοβόρο όσο μπορούμε βασιζόμαστε σε mails.» Πάντως, η διαβίβαση αυτή της τεχνογνωσίας ανάμεσα στις θυγατρικές επιχειρήσεις του ομίλου δεν γίνεται δωρεάν. Αντίθετα, η επιχείρηση που δέχεται την τεχνική υποστήριξη οφείλει να πληρώσει γι' αυτή, στην «αδελφή» επιχείρηση που της την παρέχει.

Ο πρώην εργαζόμενος στο τμήμα του consulting της εταιρίας χαρακτήρισε το ηλεκτρονικό ταχυδρομείο «απαραίτητο» και «πολύ σημαντικό» εργαλείο επικοινωνίας για τη δουλειά που κάνουν οι εργαζόμενοι του συγκεκριμένου τμήματος («σύμβουλοι»). Ανέφερε ότι οι «σύμβουλοι» χρησιμοποιούν το ηλεκτρονικό ταχυδρομείο σε καθημερινή βάση για να έρθουν σε επαφή με τους συναδέλφους τους από τη μητρική εταιρία και να αντιμετωπίσουν διάφορα «καθαρά τεχνικά» προβλήματα, σχετικά με τις λειτουργίες του λογισμικού προϊόντος Ψ.

Το ηλεκτρονικό ταχυδρομείο χρησιμοποιείται, επίσης, για την αποστολή των λογισμικών προγραμμάτων που αφορούν το localization, τα οποία όπως αναφέρθηκε παράγονται στην Τσεχία ή/και σε κάθε χώρα ξεχωριστά και στέλνονται στη Γερμανία για να ενσωματωθούν στο βασικό λογισμικό προϊόν.

Για την αντιμετώπιση πιο απλών προβλημάτων που προκύπτουν κατά την υλοποίηση ενός έργου, η μητρική εταιρία διαθέτει μια κεντρική τράπεζα δεδομένων που προσφέρει μια σειρά λύσεων για πιθανά προβλήματα. Στα δεδομένα αυτά, εκτός από τις θυγατρικές εταιρίες, έχουν πρόσβαση και οι εταιρίες-partners. Η διαδικασία αναζήτησης των κατάλληλων πληροφοριών είναι απλή. Ο κάθε ενδιαφερόμενος «σύμβουλος» των εν λόγω εταιριών εισέρχεται στη βάση δεδομένων με τον απαραίτητο κωδικό και δίνει ορισμένες εντολές που περιγράφουν το πρόβλημα που αντιμετωπίζει. Το σύστημα ανταποκρίνεται προσφέροντάς του μια σειρά πιθανών λύσεων. Για την κατοχύρωση του

δικαιώματος πρόσβασης στην εν λόγω τράπεζα δεδομένων οι θυγατρικές επιχειρήσεις και οι εταιρίες-partners της Ψ AG οφείλουν να της καταβάλουν μια πάγια χρηματική συνδρομή.

Τέλος, πρέπει να σημειώσουμε ότι η εταιρία Ψ AG κάνει χρήση των λογισμικών προγραμμάτων μηχανοργάνωσης που παράγει η ίδια. Τα προγράμματα αυτά, γνωστά ως «ERP» (Enterprise Requirement Planet) ή «R3»²², όταν εγκαθίστανται στις θυγατρικές επιχειρήσεις ενός πολυεθνικού συγκροτήματος μπορούν να συνδεθούν με το διαδίκτυο και να παρέχουν στη μητρική εταιρία τη δυνατότητα πλήρους και συνεχούς ελέγχου των οικονομικών δραστηριοτήτων κάθε θυγατρικής, καθώς και των μεταξύ τους συναλλαγών και συνεργασιών. Τα πλεονεκτήματα των εν λόγω λογισμικών προγραμμάτων είναι ότι προσφέρουν ταυτόχρονα τη δυνατότητα συγκέντρωσης, αλλά και αποκέντρωσης του ελέγχου. Στην περίπτωση του ομίλου εταιριών Ψ, η μητρική εταιρία διαθέτει το κεντρικό σύστημα όπου καταγράφονται με ακρίβεια όλες οι δραστηριότητες της κάθε θυγατρικής ξεχωριστά (από τις ροές των πρώτων υλών μέχρι και τις προσλήψεις ή απολύσεις που κάνει μία εταιρία), ενώ ο βαθμός πρόσβασης των θυγατρικών στο σύστημα είναι ανάλογος των ιδιαίτερων αναγκών τους και της ειδικής θέσης που κατέχουν στο καταμερισμό της εργασίας μέσα στο πολυεθνικό συγκρότημα. Επίσης, η χρήση τέτοιων συστημάτων απλοποιεί και επιταχύνει τις ενδοεταιρικές συναλλαγές. Όπως μας εξήγησε ο project και resource manager του consulting, όταν μια θυγατρική δέχεται υποστήριξη από μια «αδελφή» της εταιρία, αυτή η ανταλλαγή υπηρεσιών και τεχνογνωσίας καταγράφεται αυτόματα στο κεντρικό σύστημα ως έξοδο για τη μία επιχείρηση και ως έσοδο για την άλλη.

4.3.3. Σχόλια- παρατηρήσεις.

Όσον αφορά στο ηλεκτρονικό ταχυδρομείο, το συμπέρασμα που προκύπτει σχετικά με τη χρήση του από τις δύο εξεταζόμενες εταιρίες είναι ότι αυτό ενδείκνυται κυρίως για την επικοινωνία που αφορά σε πιο τεχνικά ζητήματα και γενικότερα για την ανταλλαγή πληροφοριών και γνώσεων οι οποίες βρίσκονται σε μια επεξεργασμένη ή τυποποιημένη

²² Η εταιρία Ψ AG είναι μια από τις μεγαλύτερες εταιρίες παραγωγής τέτοιων προγραμμάτων στη διεθνή αγορά. Στους πελάτες της συγκαταλέγονται πολλές γνωστές πολυεθνικές εταιρίες, ανάμεσά τους και η εταιρία X.

μορφή (π.χ. αποστολή τεχνικών σχεδίων, οδηγιών για την αντιμετώπιση συγκεκριμένων προβλημάτων, εντολές για τις αυξομειώσεις της παραγωγής κλπ.). Επίσης, φάνηκε πως η επικοινωνία μέσω ηλεκτρονικού ταχυδρομείου όταν αυτή αφορά σε τεχνικά ζητήματα προϋποθέτει ότι οι συμμετέχοντες σε αυτή (είτε αυτοί είναι τεχνικοί εργαζόμενοι είτε συνεργαζόμενες εταιρίες) διαθέτουν το ίδιο επίπεδο τεχνογνωσίας, έτσι ώστε να είναι σε θέση να επεξεργάζονται τις πληροφορίες που βρίσκονται σε ηλεκτρονική μορφή χωρίς να χρειάζονται περαιτέρω υποδείξεις. Στις περιπτώσεις που τα επίπεδα τεχνογνωσίας διαφέρουν τότε η χρήση του ηλεκτρονικού ταχυδρομείου συνδυάζεται με τη χρήση του τηλεφώνου, ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις η διαπροσωπική επαφή δεν μπορεί να αντικατασταθεί. Τέτοιες περιπτώσεις είναι η επικοινωνία με τους πελάτες των εταιριών, οι διαδικασίες επιτόπιας επιτήρησης και αξιολόγησης των δραστηριοτήτων των θυγατρικών εταιριών από τα στελέχη της μητρικής εταιρίας, οι επισκέψεις που κάνουν τα στελέχη της μητρικής ή κάποιας θυγατρικής εταιρίας σε κάποια άλλη για να της παρέχουν υποστήριξη πάνω στην οργάνωση της παραγωγικής διαδικασίας και στην υλοποίηση ενός έργου (όταν πρόκειται για την εγκατάσταση λογισμικών προγραμμάτων σε επιχειρήσεις-πελάτες), καθώς και οι επισκέψεις στους υπεργολάβους για τον έλεγχο της πορείας του έργου, ειδικά όταν πρόκειται για νέο συνεργάτη.

Σε πρώτη προσέγγιση, καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι η χρήση του διαδικτύου από τις δύο εξεταζόμενες πολυεθνικές εταιρίες έχει ως αποτέλεσμα τη μείωση του κόστους ελέγχου και διαχείρισης των παραγωγικών τους δραστηριοτήτων, όσο και την αύξηση της αποτελεσματικότητάς τους. Επιπλέον, φαίνεται πως διευκολύνει και επιταχύνει την ενδοεταιρική συνεργασία, ιδιαίτερα πάνω στην ανταλλαγή τεχνογνωσίας, δημιουργώντας με αυτό τον τρόπο οικονομίες κλίμακας στη χρήση επιστημονικοτεχνικού προσωπικού, αλλά και προσωπικού διοίκησης και marketing.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5. Αποκαθετοποίηση της παραγωγής των μεγάλων επιχειρήσεων και διεύρυνση των δικτύων υπεργολάβων και προμηθευτών. Οι περιπτώσεις των δύο εξεταζόμενων εταιριών.

Οι μεγάλες επιχειρήσεις στην προσπάθειά τους να ανταποκριθούν στα νέα δεδομένα και τις απαιτήσεις που δημιουργεί η οικονομική κρίση (όξυνση του ανταγωνισμού, διαφοροποίηση της ζήτησης, συνεχής ανάπτυξη νέων προϊόντων με μικρό κύκλο κατανάλωσης κλπ.) εγκαταλείπουν σταδιακά τις λιγότερο αποδοτικές παραγωγικές τους δραστηριότητες και επικεντρώνονται σε αυτές από τις οποίες μπορούν να αντλήσουν μεγαλύτερα οικονομικά οφέλη και για τις οποίες διαθέτουν τα κύρια ανταγωνιστικά τους πλεονεκτήματα. Ως αποτέλεσμα της αποκαθετοποίησης ή της εξωτερίκευσης τμημάτων της παραγωγής των μεγάλων επιχειρήσεων, δημιουργείται μια τάση διεύρυνσης των δικτύων υπεργολάβων και προμηθευτών που δραστηριοποιούνται γύρω από αυτές. Τα δίκτυα αυτά μπορεί να συγκροτούνται είτε σε τοπικό και εθνικό επίπεδο (περιφέρεια ή χώρα) είτε σε διεθνές επίπεδο, και αποτελούνται κυρίως από μικρού και μεσαίου μεγέθους επιχειρήσεις.

Πριν όμως προχωρήσουμε στην εξέταση των μορφών που παίρνει η αποκαθετοποίηση της παραγωγής και στην παράθεση των εμπειρικών στοιχείων που συλλέξαμε σχετικά με αυτό το ζήτημα, πρέπει να διευκρινίσουμε ότι η διαδικασία της αποκαθετοποίησης δεν συνεπάγεται και αποσυγκέντρωση του κεφαλαίου. Παράλληλα και σε συνδυασμό με αυτή, διαμορφώνεται μια τάση επέκτασης των μεγάλων επιχειρήσεων σε άλλους τομείς και κλάδους της οικονομίας, οι οποίοι δεν έχουν απαραίτητα ενιαία τεχνολογική βάση. Παρατηρείται, δηλαδή, μια μετάβαση από την κάθετη ολοκλήρωση της παραγωγής τους στην οριζόντια ολοκλήρωσή τους σε διαφορετικές παραγωγικές δραστηριότητες. Όπως εξηγεί ο Χριστόπουλος (1991: 15, 24-25), τα πλεονάζοντα κεφάλαια που δημιουργούνται σε συνθήκες οικονομικής κρίσης μεταφέρονται, μέσω εξαγορών και συγχωνεύσεων, σε άλλους κλάδους πριν φτάσουν σε συνθήκες απόλυτης υπερσυσσώρευσης. Η επέκταση αυτή επιτρέπει στις μεγάλες επιχειρήσεις να εξασφαλίζουν πρόσθετες εφεδρείες ανάπτυξης εντείνοντας, μαζί με τη διεθνοποίηση των παραγωγικών τους δραστηριοτήτων, τη διείσδυσή τους σε νέες πιο κερδοφόρες αγορές. Ταυτόχρονα, η πολυκλαδική ανάπτυξη των επιχειρήσεων δίνει τη δυνατότητα αποφυγής μεγάλων κρισιακών κραδασμών, δεδομένου ότι η κρίση δεν

επηρεάζει στον ίδιο βαθμό όλους τους κλάδους της οικονομίας. Η κρίση υπερσυσσώρευσης αποτελεί, δηλαδή, τη βαθύτερη αιτία της πολυκλαδικής επέκτασης των επιχειρήσεων. Ωστόσο, προϋπόθεση και υλική βάση αυτής της εξέλιξης είναι η επιστημονικοτεχνική πρόοδος που συντελέστηκε, ιδιαίτερα τις τελευταίες δεκαετίες. Τα νέα επιτεύγματα που πραγματοποιήθηκαν στα διάφορα πεδία της επιστήμης, η σύγκλιση και η αλληλοσυμπλήρωσή τους δημιούργησαν νέες παραγωγικές δραστηριότητες και οικονομικούς κλάδους, ενώ άλλοι οδηγήθηκαν σε καθυστέρηση ή/και μαρασμό. Οι νέοι αυτοί κλάδοι αποτέλεσαν προνομιακό πεδίο δράσης για τις μεγάλες πολυεθνικές εταιρίες, χάρη στην οικονομική και την πολιτική τους δυνατότητα να ελέγχουν, όπως είδαμε, και να ιδιοποιούνται τα αποτελέσματα της επιστημονικοτεχνικής προόδου.

Οι παραγωγικές δραστηριότητες που μεταβιβάζονται στις μικρές επιχειρήσεις, στα πλαίσια της τάσης αποκαθετοποίησης της παραγωγής των μεγάλων εταιριών, χαρακτηρίζονται συνήθως από έναν υψηλό βαθμό επιχειρηματικού ρίσκου, που μπορεί να οφείλεται είτε στο γεγονός ότι πρόκειται για δραστηριότητες που αναπτύσσονται για μικρό χρονικό διάστημα (π.χ. παραγωγή μιας συγκεκριμένης παρτίδας προϊόντων), που δεν επιτρέπουν τη δημιουργία οικονομικών κλίμακας, είτε στο ότι απαιτούν νέες επενδύσεις σε σταθερό κεφάλαιο, το κόστος των οποίων δεν θέλουν να επωμιστούν οι μεγάλες επιχειρήσεις, είτε ακόμα στο ότι αποτελούν δραστηριότητες έντασης εργασίας, η φύση των οποίων είναι τέτοια που δύσκολα επιδέχονται οργανωτικές και τεχνικές βελτιώσεις για την αύξηση της παραγωγικότητας. Το τελευταίο ενδεχόμενο φαίνεται πως ισχύει στην περίπτωση της εταιρίας Ψ ΑΓ, ενώ για την Χ ισχύει μάλλον ένας συνδυασμός των τριών, όπως εξηγούμε αμέσως μετά, στα πλαίσια μιας εκτενέστερης αναφοράς στα στοιχεία της εμπειρικής έρευνας.

Οι παραγωγικές δραστηριότητες του ομίλου Χ, κατά μία άποψη, παρουσιάζουν έναν σημαντικό βαθμό κάθετης ολοκλήρωσης. Ο κύριος όγκος των δραστηριοτήτων αυτών έγκειται στην παραγωγή μιας σειράς προϊόντων (τηλεπικοινωνιακές και άλλες ηλεκτρονικές συσκευές, μεταλλικά και ηλεκτρομηχανικά υλικά κ.α.), τα οποία χρησιμοποιούνται στα τεχνικά έργα που αναλαμβάνουν άλλες θυγατρικές εταιρίες του ομίλου (τηλεπικοινωνιακά και πληροφοριακά δίκτυα, κατασκευή σύνθετων οικοδομικών έργων, δίκτυα καλωδιώσεων κλπ.). Ταυτόχρονα, στις δραστηριότητες του ομίλου περιλαμβάνεται και η παραγωγή λογισμικών προγραμμάτων που ενσωματώνονται στα

παραπάνω προϊόντα και έργα, καθώς και δραστηριότητες E&A που αφορούν τους προαναφερθέντες τομείς παραγωγής. Βασική θέση σε αυτή την κάθετα ολοκληρωμένη διάρθρωση του ομίλου κατέχει η θυγατρική εταιρία που είναι εγκατεστημένη στη Λάρισα. Η εν λόγω εταιρία αποτελεί το βασικό —αλλά όχι αποκλειστικό— προμηθευτή του ομίλου σε μεταλλικά και ηλεκτρομηχανικά εξαρτήματα και υλικά, που ενσωματώνονται στις τηλεπικοινωνιακές και τις άλλες συσκευές που παράγονται στα εργοστάσια της Αττικής και της Ρουμανίας, καθώς και στα διάφορα τεχνικά έργα. Παράλληλα, όμως, οι παραγωγικές μονάδες της Αττικής και της Ρουμανίας προμηθεύονται τα περισσότερα από τα εξαρτήματα και τα υλικά παραγωγής που χρησιμοποιούν (π.χ. components-συστατικά για την καλωδίωση των τυπωμένων κυκλωμάτων, τυπωμένα κυκλώματα, connectors, μεταλλικά και πλαστικά υλικά, καλωδιώσεις, τσιπάκια κλπ.) από ανεξάρτητους προμηθευτές και υπο-κατασκευαστές, κυρίως του εξωτερικού, και πιο ειδικά από την Κίνα, η οποία, όπως αναφέρθηκε, προσφέρει πολύ καλή ποιότητα σε χαμηλές τιμές. Από τις ελληνικές επιχειρήσεις προμηθεύονται κυρίως τα πιο απλά τυπωμένα κυκλώματα και υλικά συσκευασίας. Σύμφωνα με τον διευθυντή παραγωγής, η εταιρία προτιμάει τους ανεξάρτητους προμηθευτές για την κάλυψη των αναγκών της σε τέτοιου είδους υλικά και εξαρτήματα, διότι είναι δύσκολο να παράγει ανταγωνιστικά αυτά τα προϊόντα η ίδια. Συγκεκριμένα, ανέφερε ότι όσον αφορά στα πιο εξελιγμένα τεχνολογικά υλικά και εξαρτήματα (όπως τα components και τα τσιπάκια) επικρατεί ένα oligopώλιο στην αγορά και οι επιλογές για την προμήθεια αυτών των προϊόντων περιορίζονται σε δύο ή τρεις πολυεθνικές εταιρίες. Ο διευθυντής E&A ανέφερε σχετικά ότι η «παγκοσμιοποίηση της οικονομίας» και το γεγονός ότι ο κύκλος ζωής των προϊόντων έχει περιοριστεί σημαντικά επιβάλλει στις σύγχρονες επιχειρήσεις να εξειδικεύονται σε ορισμένα προϊόντα και πεδία έρευνας. Με βάση τα περιορισμένα στοιχεία που κατορθώσαμε να συλλέξουμε από τις συνεντεύξεις και τα στοιχεία που διατίθενται στο διαδίκτυο σχετικά με τις δραστηριότητες που αναπτύσσει ο όμιλος X, θα λέγαμε ότι σε γενικές γραμμές παρατηρείται μια τάση επιλεκτικής καθετοποίησης των παραγωγικών δραστηριοτήτων με γενικότερο στόχο την ενσωμάτωση των πιο κερδοφόρων και κρίσιμων —από άποψη τεχνολογικής υπεροχής— σταδίων της παραγωγής.

Η εταιρία Ψ AG όταν το 2000 εξαγόρασε την πρώην αντιπρόσωπό της στην Ελλάδα, προχώρησε, όπως προαναφέραμε, σε μια διαδικασία μεταβίβασης του δικαιώματος του consulting σε ανεξάρτητες επιχειρήσεις «συμβούλων» (εταιρίες-partners) συρρικνώνοντας το αντίστοιχο τμήμα της νέας της θυγατρικής. Ο διευθυντής του τμήματος Human Resources υποστήριξε ότι οι περικοπές στο προσωπικό που έκανε η εταιρία κατά τα τελευταία χρόνια οφείλονται στο γεγονός ότι «βελτιστοποιήθηκαν οι διαδικασίες και οι γνώσεις». Πρόκειται μάλλον για μια αβάσιμη εκτίμηση, εφόσον οι άλλοι δύο ερωτώμενοι δεν αναφέρθηκαν καθόλου σε μια τέτοιου είδους εξέλιξη, και επιπλέον η φύση της δραστηριότητας του consulting είναι τέτοια που δύσκολα επιδέχεται μια βελτιστοποίηση ικανή να οδηγήσει σε τόσο μεγάλη μείωση του προσωπικού²³. Όπως γίνεται αντιληπτό από την περιγραφή της διαδικασίας του consulting (βλ. Παράρτημα II), αλλά και σύμφωνα με τις εκτιμήσεις ενός πρώην υπαλλήλου («σύμβουλου») της εταιρίας, το consulting είναι μια παραγωγική δραστηριότητα έντασης εργασίας που απαιτεί υψηλό βαθμό δημιουργικότητας από τους εργαζόμενους. Επίσης, κατά την υλοποίηση ενός έργου consulting προκύπτουν συχνά απρόβλεπτα και σύνθετα προβλήματα με αποτέλεσμα να καθυστερεί η ολοκλήρωσή του και να δημιουργούνται ζημιές για την εταιρία. Η μητρική εταιρία, με το να διευρύνει το δίκτυο των συνεργατών της (εταιρίες-partners) στην ελληνική αγορά, αυξάνει από τη μια μεριά τις πωλήσεις του λογισμικού προϊόντος της, αφού αυξάνεται η προσφορά των υπηρεσιών του consulting ως σύνολο, και από την άλλη, ενισχύει την αποδοτικότητα του συρρικνωμένου πλέον τμήματος consulting της θυγατρικής της. Ως προς το δεύτερο, ενδεικτικό είναι ότι μετά το 2000, παράλληλα με τη συρρίκνωση του τμήματος του consulting, ξεκίνησε και μια προσπάθεια της μητρικής εταιρίας για έλεγχο των έργων που υλοποιεί η θυγατρική της, ώστε αυτά να μην ξεφεύγουν από τα χρονοδιαγράμματα που προσδιορίζονται κατά την υπογραφή των συμβολαίων με τις επιχειρήσεις-πελάτες.

Πριν το 2000, η εταιρία Ψ έχοντας αναλάβει έναν μεγάλο αριθμό έργων υποχρέωνε τους «συμβούλους» σε εντατικούς ρυθμούς εργασίας και υπερωρίες. Σύμφωνα με τον πρώην εργαζόμενο της εταιρίας, η υπερωριακή εργασία των «συμβούλων» δεν ήταν συχνό φαινόμενο. Συνέβαινε ανά διαστήματα, όταν στένευαν τα χρονικά περιθώρια για

²³ Το καλοκαίρι του 2003 στο τμήμα consulting της εταιρίας απασχολούνταν 130 άτομα. Κατά την περίοδο που πραγματοποιήθηκε η έρευνα (Νοέμβριος 2004 – Μάρτιος 2005) οι «σύμβουλοι» της εταιρίας ήταν μόλις 60.

την ολοκλήρωση ενός έργου ή όταν προέκυπτε μια επείγουσα κατάσταση. Στις περιπτώσεις αυτές οι εργαζόμενοι δούλευαν μέχρι και 10 ώρες, ενώ πληρώνονταν μόνο τις υπερωρίες του Σαββατοκύριακου. Θα υπέθετε κανείς ότι αυτή η κατάσταση ήταν επικερδής για την εταιρία. Ωστόσο, όταν επαναπροσεγγίσαμε τον ίδιο ερωτώμενο τηλεφωνικά για να ζητήσουμε κάποιες διευκρινήσεις πάνω σε ορισμένα θέματα, στις ερωτήσεις μας σχετικά με τις συνθήκες εργασίας που επικρατούν στην εταιρία-partner για την οποία εργάζεται από το 2004 (χρονιά αποχώρησής του από την Ψ), εξήγησε ότι η δουλειά του «συμβούλου» δεν επιδέχεται πολλές ώρες παράτασης, διότι απαιτεί μεγάλη νοητική συγκέντρωση και ο «σύμβουλος» δεν μπορεί να αποδώσει το επιθυμητό αποτέλεσμα πέραν του οκτώωρου. Αυτό είναι κάτι που γνώριζαν οι προϊστάμενοι της εταιρίας. Στην εταιρία-partner όπου εργάζεται μετά το 2004, οι ρυθμοί εργασίας είναι λιγότερο εντατικοί σε σχέση με αυτούς που επικρατούσαν στη Ψ. Οι υπερωρίες είναι επίσης λιγότερες, αλλά το ίδιο απλήρωτες.

Ενδιαφέρον, όμως, έχει να διατυπώσουμε μια πιθανή ερμηνεία για τη χρονική περίοδο που επέλεξε η μητρική εταιρία να εξαγοράσει την αντιπρόσωπό της στην Ελλάδα και να προβεί στις ενέργειες που αναφέραμε προηγουμένως. Μέχρι το 1994 (χρονιά ίδρυσης της ελληνικής εταιρίας αντιπροσώπου της Ψ AG), η εξειδικευμένη γνώση που απαιτείται για το consulting του συγκεκριμένου λογισμικού προϊόντος δεν υπήρχε στην ελληνική αγορά εργασίας. Πρόκειται για μια «εξειδίκευση» που συνδυάζει τη γνώση πάνω σε μία ή περισσότερες ειδικές λειτουργίες που μπορεί να έχει μια επιχείρηση-πελάτης (π.χ. διοικητική οργάνωση, οργάνωση της παραγωγικής διαδικασίας κλπ.) και τη γνώση πάνω στις δυνατότητες μηχανοργάνωσης που προσφέρει το λογισμικό προϊόν Ψ και στο πώς αυτό μπορεί να «παραμετροποιηθεί» προκειμένου να καλύψει τις ανάγκες της εκάστοτε επιχείρησης-πελάτη. Αρχικά και μέχρι τη χρονιά της εξαγοράς της, η εταιρία έκανε μαζικές και συνεχείς προσλήψεις. Όλοι οι νεοπροσληφθέντες εκπαιδεύονταν καθημερινά μέσα στην εταιρία για περίπου 4 μήνες, κατά τη διάρκεια των οποίων αμείβονταν κανονικά. Οι πρώτοι «σύμβουλοι», αφού αποκτούσαν μια σχετική εμπειρία από τη συμμετοχή τους στα έργα, εκπαίδευαν εκείνους που προσλαμβάνονταν μετέπειτα, είτε με καθαρά εκπαιδευτικές διαδικασίες, είτε μέσα από την επιτήρηση και την καθοδήγησή τους κατά τη διάρκεια υλοποίησης των έργων. Σταδιακά, μέσα από τα σεμινάρια κατάρτισης (εσωτερικά, αλλά και εξωτερικά τα οποία

οργανώνονται από τη μητρική εταιρία) που παρείχε η εταιρία στο προσωπικό της, αλλά και με τη «μέθοδο της αλληλοδιδασκτικής», συγκροτήθηκε ένας αριθμός ειδικευμένων «συμβούλων», οι οποίοι είτε συνέχιζαν να εργάζονται στην ίδια εταιρία είτε μεταφέρονταν στις εταιρίες-partners της μητρικής. Υποθέτουμε, επομένως, ότι η εξαγορά της ελληνικής εταιρίας δεν έγινε τυχαία σε μια χρονική περίοδο όπου η κατάσταση που είχε διαμορφωθεί στη συγκεκριμένη αγορά εργασίας ήταν πλέον πρόσφορη για την επέκταση του δικτύου των εταιριών-partners. Με άλλα λόγια, θεωρούμε ότι η μητρική εταιρία άφησε την αντιπρόσωπό της στην Ελλάδα να επωμιστεί το κόστος της εξεύρεσης και επιμόρφωσης του κατάλληλου εργατικού δυναμικού, και όταν αυτό επετεύχθη, προχώρησε στην εξαγορά της προκειμένου να ενισχύσει τη διείσδυση του προϊόντος της στην ελληνική αγορά, μέσα από τη διεύρυνση των υπηρεσιών του consulting.

Η συρρίκνωση του τμήματος του consulting της εταιρίας Ψ έγινε σταδιακά, χωρίς η εταιρία να επωμιστεί το κόστος των μαζικών απολύσεων. Σύμφωνα με τον πρώην «σύμβουλο» της Ψ, από το 2001 και μετά η εταιρία έπαψε να δίνει αυξήσεις και προαγωγές στους εργαζομένους της, αναγκάζοντάς τους σε παραίτηση. Παράλληλα, περιόρισε σημαντικά τον αριθμό των νέων προσλήψεων. Ο ίδιος, όπως προαναφέρθηκε, αποχώρησε από την εταιρία το 2004 για να εργαστεί σε μια εταιρία-partner, στην οποία κάνει την ίδια δουλειά που έκανε και στην Ψ. Κατά την εκτίμησή του, η μισθολογική ανέλιξη των «συμβούλων» γίνεται συνήθως με τη μετακίνησή τους σε άλλη εταιρία. Ο διευθυντής του τμήματος Human Resources ανέφερε σχετικά ότι η μετακίνηση των «συμβούλων» από την Ψ σε άλλες εταιρίες αποτελεί συχνό φαινόμενο, με αποτέλεσμα να δημιουργούνται ελλείψεις στην εταιρία σε ορισμένες ειδικότητες.

Οι «σύμβουλοι» διαπραγματεύονται ατομικά τη σύμβαση εργασίας τους με τις εταιρίες του κλάδου. Σύμφωνα με τον διευθυντή του τμήματος Human Resources, τα κριτήρια με βάση τα οποία προσδιορίζεται το ύψος του μισθού ενός νεοπροσλαμβανόμενου είναι: (α) ο μέσος όρος των μισθών που δίνουν οι άλλες εταιρίες του κλάδου, ο οποίος υπολογίζεται με έρευνες αποδοχών που κάνει η εταιρία κάθε χρόνο, (β) η προϋπηρεσία του υποψηφίου, (γ) το εκπαιδευτικό του υπόβαθρο και (δ) οι ιδιαίτερες ικανότητές του, που τον διακρίνουν από τους υπόλοιπους. Ο πρώην «σύμβουλος» της Ψ υποστήριξε ότι το ύψος του μισθού είναι ανάλογο του χρόνου

παραμονής του εργαζόμενου στην εταιρία, της αντίστοιχης εμπειρίας που αποκτά και της σπανιότητας που παρουσιάζει η ειδικότητά του μέσα στην εταιρία.

Στο τρίτο κεφάλαιο, όπου εξετάσαμε, μεταξύ άλλων, την σταδιακή αδρανοποίηση του εργατικού κινήματος στην Ελλάδα, είδαμε ότι οι συλλογικοί φορείς στους οποίους συμμετέχουν ή θα μπορούσαν να συμμετέχουν ως μηχανικοί οι «σύμβουλοι» των εν λόγω επιχειρήσεων (Τεχνικό Επιμελητήριο και οι διάφοροι σύλλογοι μηχανικών) δεν προωθούν τα συμφέροντα των μισθωτών μηχανικών, ενώ στην εταιρία Ψ όπως και στις εταιρίες-partners δεν υφίστανται σωματεία εργαζομένων. Γίνεται έτσι φανερό ότι τα μέσα που έχουν στη διάθεσή τους οι «σύμβουλοι» για να διαπραγματευτούν τους όρους εργασίας τους περιορίζονται στο εκπαιδευτικό τους υπόβαθρο και στην τεχνική τους κατάρτιση πάνω στο συγκεκριμένο λογισμικό, την οποία πρέπει να εμπλουτίζουν συνεχώς. Η βασική αιτία της απουσίας επαγγελματικών σωματείων στις εν λόγω επιχειρήσεις φαίνεται πως βρίσκεται, σύμφωνα και με τις εκτιμήσεις του πρώην εργαζόμενου της εταιρίας Ψ, στην ειδική μορφή της δραστηριότητας του consulting που αναπτύσσεται σε διαφορετικούς κάθε φορά χώρους, αλλά και στη διεύρυνση των εταιριών-partners της Ψ AG, που διασπάει την όποια συλλογική ενότητα θα μπορούσε να δημιουργηθεί αν οι «σύμβουλοι» απασχολούνταν στην ίδια εταιρία. Όσον αφορά στο δεύτερο παράγοντα, θα μπορούσε να υποθέσει κανείς ότι αποτελεί μέρος των ευρύτερων και μακροπρόθεσμων στόχων της μητρικής εταιρίας Ψ AG για κάθε χώρα όπου είναι εγκατεστημένες οι θυγατρικές της. Ωστόσο, τα στοιχεία που διαθέτουμε δε μας επιτρέπουν να υποστηρίξουμε ευθέως κάτι τέτοιο. Θεωρούμε, όμως, ότι ο κατακερματισμός του consulting στις διάφορες εταιρίες-partners, που ήρθε ως αποτέλεσμα της ανάγκης της μητρικής να μεγιστοποιήσει την αποδοτικότητα και την κερδοφορία των θυγατρικών της μέσα από τη διεύρυνση του δικτύου των εταιριών-partners, δημιούργησε παράλληλα και τις συνθήκες εκείνες για τον καλύτερο έλεγχο της ειδικευμένης αυτής μερίδας εργαζομένων από την εργοδοσία. Αν λάβουμε υπόψη μας και το γεγονός ότι στις εν λόγω επιχειρήσεις (Ψ και εταιρίες-partners) οι εργαζόμενοι δεν πληρώνονται για τις υπερωρίες που κάνουν κατά διαστήματα, καθώς και τις εκτιμήσεις του διευθυντή του τμήματος Human Resources, σύμφωνα με τις οποίες τα επόμενα χρόνια θα μειωθούν τα ποσοστά των μισθολογικών αυξήσεων στον κλάδο της πληροφορικής, μπορούμε να αντιληφθούμε τη σημασία που έχει η απουσία

συνδικαλιστικών φορέων στις συνθήκες εκμετάλλευσης και υπερεκμετάλλευσης της συγκεκριμένης μερίδας εργαζομένων.

Τα παραπάνω στοιχεία μπορούν να αξιοποιηθούν στα πλαίσια τη συζήτησης που αφορά την ευελιξία και τις μικρομεσαίες επιχειρήσεις. Σε αντίθεση με τις αισιόδοξες αντιλήψεις των εκφραστών του μοντέλου της ευέλικτης εξειδίκευσης, οι οποίοι αναφερόμενοι π.χ. στην περίπτωση της «Τρίτης Ιταλίας» υποστηρίζουν την ικανότητα των μικρομεσαίων επιχειρήσεων στη χρήση ευέλικτων τεχνολογιών και στην αναβάθμιση των δεξιοτήτων και του ρόλου των εργαζομένων στην παραγωγική διαδικασία, υπάρχουν σημαντικές ενδείξεις ότι η ανθεκτικότητα που παρουσιάζουν σε συνθήκες κρίσης οι μικρομεσαίες επιχειρήσεις της συγκεκριμένης περιοχής, αλλά και σε άλλες χώρες, όπως η Ελλάδα, η Γερμανία και οι Η.Π.Α., οφείλεται κυρίως στην υπερεκμετάλλευση της εργασίας και στην εφαρμογή πρακτικών «αριθμητικής ευελιξίας» όσον αφορά την απασχόληση (Σκοπελίτου 2001: 238-245, Πελαγίδης 1994: 203-205). Οι μικρομεσαίες επιχειρήσεις ασχολούνται κατά κανόνα με δραστηριότητες έντασης εργασίας, με σχετικά χαμηλό ποσοστό σταθερού κεφαλαίου και πάγιων εξόδων. Το γεγονός αυτό σε συνδυασμό με τη μεγάλη ευελιξία που χαρακτηρίζει τη μισθωτή σχέση στις εν λόγω επιχειρήσεις τους επιτρέπει να προσαρμόζονται με χαμηλότερο κόστος, σε σχέση με τις μεγάλες επιχειρήσεις, στις διακυμάνσεις της ζήτησης. Οι χαμηλοί μισθοί, η απουσία κοινωνικής ασφάλισης, οι υποβαθμισμένες συνθήκες εργασίας, τα ευέλικτα συμβόλαια προσωρινής ή/και μερικής απασχόλησης και η παράταση του ημερήσιου χρόνου εργασίας χωρίς αύξηση των αποδοχών αποτελούν συστατικά στοιχεία της λειτουργίας και της δυνατότητας επιβίωσης των μικρομεσαίων επιχειρήσεων σε συνθήκες κρίσης (Πελαγίδης ο.π.: 206-209, Σεφερτζή 1993: 225).

Η κατάσταση αυτή τροφοδοτείται και αναπαράγεται από το γεγονός ότι οι μεγάλες επιχειρήσεις βρίσκονται σε θέση ισχύος στη σχέση με τους προμηθευτές και τους υπεργολάβους τους, καθώς οι πρώτες διαθέτουν πιο διευρυμένες και πιο άμεσες διασυνδέσεις (δίκτυα διανομής και συνεργασιών) στην αγορά, και ως εντολείς παραγγελιών έχουν τη δυνατότητα επιλογής από μια σειρά επιχειρήσεων, οι οποίες λειτουργούν μέσα σε ένα έντονα ανταγωνιστικό περιβάλλον. Επιπλέον, οι μικρομεσαίες επιχειρήσεις παρουσιάζουν συχνά μια τεχνολογική εξάρτηση από τους εντολείς τους. Αυτό συνεπάγεται τη σύναψη συμβολαίων συνεργασίας ιδιαίτερα δυσμενή για τα

οικονομικά των μικρομεσαίων επιχειρήσεων. Έτσι, οι τελευταίες αναγκάζονται να συμπίεσουν ακόμη περισσότερο το κόστος εργασίας, μεταφέροντας με αυτόν τον τρόπο μέρος της υπεραξίας που παράγουν στις μεγάλες επιχειρήσεις.

Η τεχνολογική εξάρτηση που παρατηρείται συχνά στις σχέσεις ανάμεσα στις μεγάλες επιχειρήσεις και στους υπεργολάβους τους μπορεί να πάρει διάφορες μορφές, όπως η σύναψη συμβολαίων μεταφοράς τεχνολογίας, η πώληση μηχανολογικού εξοπλισμού και άλλες λιγότερο τυπικές μορφές, που έχουν γενικά σαν αποτέλεσμα την οικονομική υπερεκμετάλλευση των υπεργολάβων από τους εντολείς τους. Διαφωτιστικά είναι τα παραδείγματα των δύο εξεταζόμενων εταιριών, οι οποίες, στηριζόμενες στην τεχνολογική τους υπεροχή, φαίνεται πως διατηρούν μια σχέση επιβολής με τους υπεργολάβους τους.

Η εταιρία Χ, όπως φαίνεται και από την περιγραφή του τρόπου οργάνωσης της παραγωγής της στις εγκαταστάσεις της Αττικής (βλ. Παράρτημα ΙΙ), έχει αναπτύξει ένα εργαστήριο παραγωγής τυπωμένων κυκλωμάτων (πλακιδίων που αποτελούν το βασικό μέρος των προϊόντων της) με σκοπό τη δοκιμαστική παραγωγή πρωτότυπων προϊόντων και την παραγωγή προϊόντων σε μικρές παρτίδες. Όπως μας εξήγησε ο διευθυντής παραγωγής της εταιρίας, η λογική της ανάπτυξης αυτού του πειραματικού-καινοτόμου σταδίου παραγωγής βασίζεται κυρίως στο γεγονός ότι οι τιμές των πρωτότυπων τυπωμένων κυκλωμάτων στην αγορά είναι ιδιαίτερα υψηλές, ακριβώς επειδή πρόκειται για πρωτότυπα προϊόντα. Οπότε, η εταιρία, με το να σχεδιάζει η ίδια και να παράγει (αρχικά σε μικρή κλίμακα) τα πρωτότυπα αυτά εξαρτήματα, επιτυγχάνει καλύτερους όρους διαπραγμάτευσης με τις επιχειρήσεις στις οποίες αναθέτει εν συνεχεία την προμήθεια μεγάλων ποσοτήτων των ίδιων εξαρτημάτων, για την κάλυψη των αναγκών της μαζικής παραγωγής της.

Όσον αφορά την περίπτωση της Ψ AG, η τεχνολογική εξάρτηση που παρουσιάζουν οι ανεξάρτητες εταιρίες «συμβούλων» (εταιρίες-partners) στη συνεργασία τους με αυτή εντοπίζεται στην ειδική τεχνογνωσία που απαιτείται για την υλοποίηση του consulting. Το προϊόν Ψ είναι ένα ιδιαίτερα πολύπλοκο λογισμικό πρόγραμμα, το οποίο δέχεται ετησίως νέες αναβαθμίσεις και αλλαγές (παραγωγή νέων εκδόσεων, versions). Οι ανεξάρτητες εταιρίες «συμβούλων» προκειμένου να αντιμετωπίσουν τις αυξανόμενες απαιτήσεις σε τεχνογνωσία προσλαμβάνουν κατά κύριο λόγο έμπειρους «συμβούλους»

(οι οποίοι προέρχονται κατά βάση από την Ψ), ενώ παράλληλα αναπτύσσουν και αυτές τη μέθοδο της αλληλοδιδασκτικής για την εκπαίδευση των νέων «συμβούλων». Ωστόσο, οι πρακτικές αυτές δεν επαρκούν για να ακολουθήσουν την ετήσια τεχνική αναβάθμιση που υφίσταται το λογισμικό προϊόν Ψ, ούτε για να αντιμετωπίσουν κάποια ειδικά προβλήματα που προκύπτουν κατά την υλοποίηση των έργων. Έτσι, συχνά αναγκάζονται να συμμετέχουν στα ειδικά εκπαιδευτικά σεμινάρια που οργανώνει η γερμανική εταιρία. Η οργάνωση σεμιναρίων κατάρτισης πάνω στις λειτουργίες του λογισμικού της προϊόντος αποτελεί συστατικό στοιχείο των παραγωγικών δραστηριοτήτων της Ψ AG και έναν από τους πόρους άντλησης κέρδους, καθώς η συμμετοχή στα σεμινάρια δεν είναι δωρεάν. Το κόστος των σεμιναρίων αυτών το επωμίζονται συνήθως οι θυγατρικές εταιρίες και οι εταιρίες-partners που ενδιαφέρονται να εκπαιδεύσουν ορισμένους από τους «συμβούλους» τους στις νέες λειτουργίες του λογισμικού. Τα σεμινάρια αφορούν στις τρεις περιοχές του consulting: το development (προγραμματισμός), το basis (το τεχνικό κομμάτι) και τις μεθόδους παραμετροποίησης, και πραγματοποιούνται σε διάφορες χώρες του κόσμου (ανάλογα με τις ανάγκες που προκύπτουν) και κατά βάση στη Γερμανία.

Εδώ έχει ενδιαφέρον να σημειώσουμε ότι, παρά το γεγονός ότι στην ελληνική αγορά εργασίας έχει δημιουργηθεί πλέον ένα (έστω και μικρό) ποσοστό ειδικευμένων «συμβούλων» πάνω στο λογισμικό Ψ, η εταιρία Ψ εξακολουθεί να προσλαμβάνει προσωπικό που δεν γνωρίζει το συγκεκριμένο λογισμικό πρόγραμμα. Η υπόθεση που θα μπορούσε να γίνει στο σημείο αυτό είναι ότι η επιλογή αυτή της εταιρίας οφείλεται στο γεγονός ότι, σε αντίθεση με τις εταιρίες-partners, διαθέτει το ανθρώπινο κεφάλαιο και την κατάλληλη υποστήριξη από τη μητρική εταιρία για να εκπαιδεύει τους νέους «συμβούλους» της με το χαμηλότερο δυνατό κόστος, ενώ ταυτόχρονα μπορεί να προσφέρει χαμηλότερους μισθούς στους νεοπροσλαμβανόμενους, επικαλούμενη το γεγονός ότι δεν διαθέτουν τις «απαιτούμενες» ειδικές γνώσεις.

Μια άλλη μορφή τεχνολογικής εξάρτησης των εταιριών-partners εντοπίζεται στο γεγονός ότι το δικαίωμα πρόσβασης τους στην κεντρική τράπεζα δεδομένων της Ψ AG, η οποία, όπως προαναφέρθηκε, προσφέρει μέσω του διαδικτύου μια σειρά λύσεων σε προβλήματα που πιθανόν να προκύψουν κατά την υλοποίηση ενός έργου, συνεπάγεται ένα πάγιο κόστος για τις πρώτες και ένα αντίστοιχο έσοδο για τη δεύτερη.

Συνοψίζοντας, θα λέγαμε ότι οι μεγάλες επιχειρήσεις μέσα σε συνθήκες οικονομικής κρίσης προβαίνουν σε μια επιλεκτική αποκαθετοποίηση της παραγωγής τους, αντιστρέφοντας την τάση της κάθετης ολοκλήρωσης που χαρακτήριζε τον τρόπο οργάνωσης του μεγάλου κεφαλαίου μέχρι τη δεκαετία του 1970. Η κρίση υπερσυσσώρευσης αποτελεί τη βαθύτερη αιτία τόσο της αποκαθετοποίησης της παραγωγής των μεγάλων επιχειρήσεων, όσο και της πολυκλαδικής τους ανάπτυξης. Αυτό δεν σημαίνει, όμως, ότι με τον τρόπο αυτό περιορίζεται η υπερσυσσώρευση του κεφαλαίου ως τάση. Αντίθετα σε κλαδικό επίπεδο, αλλά και στο σύνολο της καπιταλιστικής οικονομίας, η πρωτική τάση του ποσοστού κέρδους, ως συνέπεια της υπερσυσσώρευσης του κεφαλαίου, εξακολουθεί να υφίσταται. Η αποκαθετοποίηση της παραγωγής των μεγάλων επιχειρήσεων δεν συνιστά υπέρβαση της οικονομικής κρίσης, αλλά μετάθεση του κόστους της στις μικρομεσαίες επιχειρήσεις, και κατ' επέκταση στους εργαζόμενους. Βασικός προσδιοριστικός παράγοντας του είδους των διεπιχειρησιακών σχέσεων και του βαθμού αυτονομίας ή του οικονομικού δυναμισμού των υπεργολάβων και των προμηθευτών είναι ο έλεγχος της τεχνογνωσίας.

Εντούτοις, η διεύρυνση των δικτύων προμηθευτών και υπεργολάβων, και γενικότερα η αύξηση των μικρομεσαίων επιχειρήσεων δεν αποτελεί απλά προϊόν των στρατηγικών επιλογών των μεγάλων επιχειρήσεων. Η Καραμεσίνη (1993: 105), αναφερόμενη στην περίπτωση των δικτύων επιχειρήσεων στις περιοχές της βορειοανατολικής και της κεντρικής Ιταλίας, επισημαίνει ανάμεσα στις προϋποθέσεις για την ανάπτυξη και την εύρυθμη λειτουργία τους: την ύπαρξη ενός παραδοσιακού δικτύου εμπορικών και βιοτεχνικών επιχειρήσεων (που συνήθως εκμεταλλεύεται κάποιες νησίδες αγορών για τις οποίες δεν ενδιαφέρονται οι μεγάλες επιχειρήσεις), την ύπαρξη διοικητικών και πιστωτικών υπηρεσιών, αστικών υποδομών, καθώς και τη διαθεσιμότητα μικρών οικογενειακών περιουσιών και κεφαλαίων, όπως και ενός ευέλικτου εργατικού δυναμικού, το οποίο, λόγω των δεσμών που διατηρεί με το στοιχείο της αλληλέγγυας αγροτικής οικογένειας και τη μικρή αγροτική ιδιοκτησία, παρουσιάζει ένα χαμηλό σχετικά κόστος αναπαραγωγής.

Τέλος, σημαντική ήταν και εδώ η συμβολή των νέων τεχνολογιών της πληροφορικής και των επικοινωνιών. Η ανάπτυξη πληροφορικών συστημάτων ελέγχου και διαχείρισης της παραγωγής απλοποιούν τη διαδικασία συντονισμού της ροής των υλικών παραγωγής

και διευκολύνουν τη συνεργασία της επιχείρησης με τους προμηθευτές και τους υπεργολάβους. Τα τελευταία χρόνια, αναπτύσσεται η διασύνδεση των ενδοεπιχειρησιακών αυτών δικτύων μεταξύ τους (π.χ. διασύνδεση επιχειρήσεων-προμηθευτών με επιχειρήσεις καταναλωτών προϊόντων, εταιριών με τράπεζες και τον κρατικό μηχανισμό), δημιουργώντας νέα δεδομένα στη σφαίρα κυκλοφορίας και διανομής των εμπορευμάτων (Παπαδόπουλος ο.π.: 71).

Από την άλλη μεριά, η συνεχής και με χαμηλό κόστος επικοινωνία που επιτυγχάνεται μέσω του διαδικτύου διευκολύνει σημαντικά τη συνεργασία μεταξύ των εντολέων και των υπεργολάβων, ιδιαίτερα πάνω σε τεχνικά ζητήματα. Όπως αναφέρθηκε σε προηγούμενο κεφάλαιο, το ηλεκτρονικό ταχυδρομείο αποτελεί το βασικό εργαλείο επικοινωνίας και συνεργασίας των μηχανικών της εταιρίας X με τους υπεργολάβους της. Η χρησιμότητά του συνίσταται στη δυνατότητα αποστολής τεχνικών σχεδίων σε πραγματικό χρόνο για την άμεση αντιμετώπιση πιθανών προβλημάτων. Σημαντική εξέλιξη στον τομέα αυτό είναι, επίσης, η ανάπτυξη των τεχνολογιών κρυπτογράφησης της πληροφορίας που μεγιστοποιούν την ασφάλεια μετάδοσής της.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6. Σύνοψη-Συμπεράσματα.

Γενεσιουργός αιτία και κινητήρια δύναμη των μετασχηματισμών που επιδέχεται το καπιταλιστικό σύστημα παραγωγής από τη δεκαετία του 1970 είναι, όπως είδαμε, η τάση αύξησης της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου, η οποία στην αλληλεπίδρασή της με το νόμο της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους και την ανοδική πορεία που σημείωσε στις αναπτυγμένες χώρες το κόστος εργασίας κατά την περίοδο πριν το 1970, οδήγησε στην κρίση της καπιταλιστικής συσσώρευσης.

Σε θεσμικό επίπεδο, οι μετασχηματισμοί αφορούν τόσο στη δομή και τη λειτουργία του κράτους ως οικονομική και κοινωνική οντότητα γενικά, όσο και στο νομικό πλαίσιο που ρυθμίζει τις σχέσεις ανάμεσα στην εργασία και το κεφάλαιο ειδικότερα. Πρόκειται για μια σειρά μεταρρυθμίσεων «νεοφιλελεύθερης έμπνευσης», που στόχο έχουν τη διαμόρφωση των κατάλληλων συνθηκών για την ενίσχυση της καπιταλιστικής συσσώρευσης και την έξοδό της από την κρίση (κατάργηση ή περιορισμός των δασμολογικών φραγμών, ιδιωτικοποίηση των δημόσιων επιχειρήσεων, απορύθμιση των εργασιακών σχέσεων, μείωση των πραγματικών μισθών και των δαπανών για κοινωνική ασφάλιση κλπ.). Οι μεταρρυθμίσεις αυτού του είδους αποτελούν σε ένα βαθμό κοινό γνώρισμα στις περισσότερες καπιταλιστικές χώρες, γεγονός που υποδεικνύει αφενός την επικράτηση του νεοφιλελευθερισμού ως απάντηση στην οικονομική κρίση, και αφετέρου, έναν σημαντικό βαθμό αλληλεπίδρασης ανάμεσα στις εθνικές οικονομίες που ενσωματώνονται στη διεθνή αγορά. Είναι αλήθεια ότι οι δυνάμεις που δημιουργεί η διεθνοποίηση της οικονομίας επιδρούν στη θεσμική και οικονομική συγκρότηση των εθνικών κρατών. Ωστόσο αυτό γίνεται μέσα από τη διαμεσολάβησή τους από τις οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες που διαμορφώνονται στο εσωτερικό της κάθε χώρας ξεχωριστά (το επίπεδο ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων, τη θεσμική κληρονομιά, το βαθμό ενεργοποίησης του εργατικού κινήματος κλπ.). Έτσι, είδαμε ότι στην περίπτωση της Ελλάδας η αναδιάρθρωση του κεφαλαίου στηρίχτηκε πρωτίστως στην απορύθμιση της μισθωτής σχέσης και στην αναδιανομή του κοινωνικού προϊόντος υπέρ των κερδών, και δευτερευόντως σε έναν τεχνολογικό εκσυγχρονισμό. Η κρίση υπερσυσσώρευσης, την οποία προκάλεσε η αύξηση των τιμών των κεφαλαιουχικών αγαθών και επιδείνωσε η ανοδική τάση των μισθών κατά την περίοδο 1975-1984, σε συνδυασμό με τις ανταγωνιστικές πιέσεις που δημιούργησε η ένταξη της χώρας στην

«ελεύθερη αγορά» της Ευρώπης οδήγησαν την ελληνική οικονομία σε μια διαδικασία αναδιάρθρωσης. Οι συγκεκριμένες κατευθύνσεις που πήρε η αναδιρθρωτική πορεία της ελληνικής οικονομίας (περιορισμένης κλίμακας τεχνολογικός εκσυγχρονισμός των επιχειρήσεων, ροπή προς τεχνικές και οργανωτικές αλλαγές που στόχο έχουν την υποκατάσταση της εργασίας από τις μηχανές και τον ιεραρχικό έλεγχο του εργαζομένου, κατάτμηση της παραγωγής σε μικρότερες μονάδες, συρρίκνωση του βιομηχανικού τομέα κλπ.), όπως αυτές διαμορφώθηκαν μέσα στο συγκεκριμένο ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο (χαμηλό επίπεδο ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων και εκφυλισμός των συνδικαλιστικών οργανώσεων ως προς τον ταξικό διεκδικητικό τους χαρακτήρα), ανέδρασαν σε ένα δεύτερο επίπεδο στους όρους διεξαγωγής της ταξικής πάλης επιδεινώνοντας, όπως είδαμε, τη θέση της εργασίας στη σχέση της με το κεφάλαιο.

Σε επίπεδο οργάνωσης της παραγωγής, οι δυσμενείς συνθήκες που δημιούργησε η κρίση υπερσυσσώρευσης (πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους, όξυνση του ανταγωνισμού, διαφοροποίηση της ζήτησης κλπ.) προκάλεσαν μια σειρά διαρθρωτικών αλλαγών στη δομή και την οργάνωση των επιχειρήσεων, οι οποίες περιλαμβάνουν: τεχνολογικό εκσυγχρονισμό, ανάπτυξη δραστηριοτήτων E&A, εφαρμογή πρακτικών αριθμητικής ή λειτουργικής ευελιξίας όσον αφορά στην απασχόληση, μετεγκατάσταση παραγωγικών μονάδων, διαφοροποίηση της παραγωγής τους ή/και επικέντρωση σε ορισμένα προϊόντα, παύση της λειτουργίας ή συρρίκνωση της δραστηριότητας τμημάτων της παραγωγής τους, ανάπτυξη υπεργολαβιών κλπ.

Η διεύρυνση των θυγατρικών εταιριών και του δικτύου των προμηθευτών και υπεργολάβων ήταν δύο από τις βασικές στρατηγικές που ανέπτυξε το μεγάλο κεφάλαιο ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του 1960 και τις αρχές της δεκαετίας του 1970 για να αντιμετωπίσει την αντίσταση των εργαζομένων μέσα και έξω από τους χώρους εργασίας. Μετά το ξέσπασμα της κρίσης, τα καινούργια πρότυπα παραγωγής (παραγωγή ειδικών προϊόντων σε μικρές ποσότητες), η επικράτηση νέων μορφών ανταγωνισμού (που στηρίζονται στην τεχνολογική υπεροχή και τη διαφοροποίηση των προϊόντων) και οι απαιτήσεις της αξιοποίησης των νέων τεχνολογιών σταθεροποίησαν την τάση διεθνοποίησης και αποκαθετοποίησης των παραγωγικών δραστηριοτήτων των μεγάλων επιχειρήσεων.

Η αυξητική τάση και ο γεωγραφικός αναπροσανατολισμός που παρουσιάζουν οι άμεσες ξένες επενδύσεις από τη δεκαετία του 1980 και μετά, υποδεικνύουν την επικράτηση ενός νέου γενικού προτύπου στις επενδυτικές επιλογές των πολυεθνικών εταιριών. Η σταδιακή απελευθέρωση των εθνικών αγορών και η όξυνση του ενδοκαπιταλιστικού ανταγωνισμού, που στηρίζεται στην τεχνολογική υπεροχή, περιόρισαν το κίνητρο των πολυεθνικών εταιριών για την εφαρμογή στρατηγικών υποκατάστασης εισαγωγών στις χώρες υποδοχής, ενισχύοντας αυτό της αξιοποίησης των συγκριτικών πλεονεκτημάτων της χώρας υποδοχής (χαμηλό κόστος εργασίας, ειδικευμένο εργατικό δυναμικό, φυσικοί πόροι, πρόσβαση σε δραστηριότητες E&A, ευνοϊκό νομικό πλαίσιο κλπ.), ορισμένα από τα οποία, με τη βοήθεια των τεχνολογιών της πληροφορικής και των επικοινωνιών, διαχέονται σε ολόκληρο το πολυεθνικό συγκρότημα αυξάνοντας τη συνολική απόδοσή του.

Όσον αφορά τη διαδικασία αποκαθετοποίησης της παραγωγής των μεγάλων επιχειρήσεων, επισημάναμε το γεγονός ότι αυτή συνοδεύεται συχνά από την παράλληλη επέκτασή τους σε άλλους τομείς και κλάδους της οικονομίας, πράγμα που σημαίνει ότι στην πραγματικότητα δεν υφίσταται μια αποσυγκέντρωση του κεφαλαίου, όπως εσφαλμένα υποστηρίζεται ορισμένες φορές. Είδαμε, επίσης, ότι η αύξηση των μικρομεσαίων επιχειρήσεων, που παρατηρείται σε διάφορες χώρες από τη δεκαετία του 1980 και μετά, ήταν πρωτίστως αποτέλεσμα των διαρθρωτικών αυτών αλλαγών στην παραγωγή των μεγάλων επιχειρήσεων. Οι σχέσεις επιβολής και εξάρτησης που αναπτύσσονται ανάμεσα στις μεγάλες επιχειρήσεις και στους προμηθευτές και τους υπεργολάβους τους στηρίζεται κυρίως στην τεχνολογική και οικονομική υπεροχή των πρώτων έναντι των δεύτερων. Τα οφέλη των μεγάλων επιχειρήσεων από την τακτική της επιλεκτικής αποκαθετοποίησης της παραγωγής τους είναι: (α) η απαλλαγή τους από το κόστος για το πάγιο κεφάλαιο που θα απαιτούνταν αν αναλάμβαναν οι ίδιες τις παραγωγικές δραστηριότητες που εξωτερικεύουν (εγκατάσταση νέου μηχανολογικού εξοπλισμού, συντήρηση αποθηκών κλπ.), και ο επιμερισμός του στις μικρές επιχειρήσεις, (β) η έμμεση υπερεκμετάλλευση της εργασίας που χρησιμοποιείται στους υπεργολάβους και τους προμηθευτές τους, εφόσον οι μικρομεσαίες επιχειρήσεις, προκειμένου να επιβιώσουν στο έντονα ανταγωνιστικό περιβάλλον μέσα στο οποίο λειτουργούν, συμπιέζουν το κόστος εργασίας στο ελάχιστο δυνατό, με αποτέλεσμα ένα ποσοστό της

υπεραξίας που παράγουν να μεταφέρεται στις μεγάλες επιχειρήσεις, τις οποίες προμηθεύουν με τα προϊόντα τους, (γ) οι ευνοϊκότερες συνθήκες ελέγχου και χειραγώγησης της εργασίας, που δημιουργούνται μεσοπρόθεσμα ή μακροπρόθεσμα μέσα από τη διασπορά των εργαζομένων στις μικρομεσαίες επιχειρήσεις και τις δυσκολίες συγκρότησης εργατικών σωματείων και συνδικάτων που αυτή συνεπάγεται και (δ) οι δυνατότητες «ευλυγισίας» και προσαρμογής της παραγωγής τους στις διακυμάνσεις της ζήτησης.

Η περαιτέρω ενσωμάτωση της επιστήμης στην παραγωγική διαδικασία (με την ανάπτυξη δραστηριοτήτων E&A από τις επιχειρήσεις και την ενίσχυση των δεσμών τους με τα πανεπιστήμια) και η μαζική εισαγωγή των νέων τεχνολογιών στην παραγωγή αποτελούν, όπως είδαμε, βασικό συστατικό στοιχείο και προσδιοριστικό παράγοντα των μετασχηματισμών που επιδέχεται το καπιταλιστικό σύστημα παραγωγής. Η καπιταλιστική αναδιάρθρωση στηρίζεται πρωτίστως σε μια διαδικασία τεχνολογικής αλλαγής, η οποία δημιουργεί νέα δεδομένα τόσο στον τρόπο ένταξης της εργασίας στην παραγωγή, όσο και στον τρόπο οργάνωσης των επιχειρήσεων και των διεπιχειρησιακών σχέσεων. Δεν είναι, όμως, οι νέες τεχνολογίες που οδήγησαν στην παραγωγική αναδιάρθρωση. Αντίθετα, είναι οι συγκεκριμένες ανάγκες της καπιταλιστικής συσσώρευσης (αύξηση του βαθμού χρησιμοποίησης του παγίου κεφαλαίου, εντατικοποίηση της εκμετάλλευσης της εργατικής δύναμης, ανάπτυξη του διεθνούς εμπορίου, διεθνοποίηση της παραγωγής κλπ.) που οδήγησαν στην ανάπτυξη και τη μαζική εισαγωγή των νέων τεχνολογιών στην παραγωγή. Οι νέες τεχνολογίες αποτελούν τα υλικά υποστηρίγματα της καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης. Ως τέτοιες, ενσωματώνουν σε ένα βαθμό τα στοιχεία εκείνα που είναι σύμφωνα με τις απαιτήσεις αξιοποίησης του κεφαλαίου και κατά συνέπεια με τη δημιουργία της υλικής και τεχνικής βάσης που απαιτείται για την αναπαραγωγή των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής. Ταυτόχρονα, όμως, εμπεριέχουν (σε λανθάνουσα μορφή) και το στοιχείο ανατροπής του παλιού καταμερισμού εργασίας και της επαναστατικής υπέρβασης των εκμεταλλευτικών σχέσεων παραγωγής, με την έννοια ότι η ευρεία χρήση τους στην παραγωγή δημιουργεί μια σειρά δυνατοτήτων (με την περαιτέρω αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας, τον ακριβή προγραμματισμό της παραγωγικής διαδικασίας, τη διασφάλιση της σταθερότητας και της ποιότητας της παραγωγής, αλλά και της μέγιστης αξιοποίησης των

πρώτων υλών) για την βαθμιαία απομάκρυνση του ανθρώπου εκτός της σφαίρας της άμεσης παραγωγής, και την ανάπτυξη της δημιουργικής εκείνης κοινωνικής δραστηριότητας, που ο Μαρξ ονόμαζε «καθολική εργασία»²⁴. Ωστόσο, η εξέλιξη αυτή είναι εκ των πραγμάτων αντιφατική με τις προϋποθέσεις ύπαρξης του καπιταλισμού, όπως αυτές υπαγορεύονται από τη θέση της ανθρώπινης εργασίας στην παραγωγική διαδικασία, ως μοναδικό μέτρο και πηγή του πλούτου. Είδαμε ότι στα πλαίσια των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής, η εφαρμογή της πολυειδικότητας και της αυτοματοποίησης δεν οδηγούν απαραίτητα και πάντα στην αναβάθμιση των δεξιοτήτων των εργατών ή του ρόλου τους μέσα στην παραγωγική διαδικασία. Η ζωτικής σημασίας για το κεφάλαιο ανάγκη διατήρησης του κόστους αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης σε χαμηλά επίπεδα αναστέλλει συχνά τη δημιουργία νέων μορφών οργάνωσης της εργασίας, που θα επέτρεπαν την πολύπλευρη ανάπτυξη της δημιουργικότητας του εργαζομένου. Παρατηρείται, έτσι, μια τάση δημιουργίας ειδικεύσεων με φτωχό περιεχόμενο γνώσεων, που μπορούν να αξιοποιηθούν άμεσα από τις επιχειρήσεις, με το χαμηλότερο δυνατό κόστος.

Ο ενδοκαπιταλιστικός ανταγωνισμός αποτελεί αναμφίβολα μια σημαντική προωθητική δύναμη για την ανάπτυξη της τεχνολογίας. Ταυτόχρονα όμως θέτει σημαντικούς περιορισμούς για την περαιτέρω ανάπτυξή της, καταστρέφοντας τις παραγωγικές δυνάμεις της κοινωνίας και κυρίως το υποκείμενο της παραγωγής, τον άνθρωπο. Δημιουργεί μια στρεβλή ανάπτυξη της τεχνολογίας που, αντί να απελευθερώνει τη δημιουργική τάση και ικανότητα του ανθρώπου, τον εκτοπίζει βίαια από την παραγωγή, ωθώντας τον στην ανεργία και τον κοινωνικό αποκλεισμό. Από την άλλη πλευρά, η υπαγωγή της επιστήμης στους νόμους της αγοράς και της κερδοφορίας υποβαθμίζει τη βασική έρευνα, αναστέλλει την αναγκαία διεπιστημονική επικοινωνία και τελικά ανακόπτει την εξέλιξή της, απομακρύνοντάς την ταυτόχρονα από τις πραγματικές ανάγκες των κατώτερων και ευρύτερων κοινωνικών στρωμάτων.

Δεν είναι η τεχνολογία αυτή καθεαυτή, η ανάπτυξη δηλαδή των τεχνικών μέσων παραγωγής, των τεχνογνωσιών και της επιστήμης, που αναστέλλει τη χειραφέτηση της

²⁴ Για τον Μαρξ «καθολική εργασία» είναι εκείνη η επιστημονικού χαρακτήρα εργασία που δεν αποτελεί «προσπάθεια του ανθρώπου σαν φυσικής δύναμης με καθορισμένη εκπαίδευση, αλλά σαν υποκειμένου που εμφανίζεται στην παραγωγική διαδικασία όχι με απλά φυσική, αυτογενή μορφή, αλλά σαν δραστηριότητα που ρυθμίζει όλες τις φυσικές δυνάμεις. (βλ. Μαρξ 1990, τόμος II: 466).

ανθρώπινης εργασίας και την προοδευτική εξέλιξη της κοινωνίας. Είναι οι κοινωνικές σχέσεις εκμετάλλευσης και ιδιοκτησίας πάνω στα μέσα παραγωγής που την προσδιορίζουν και την καθιστούν αδύναμη να συνεισφέρει πλήρως και απρόσκοπτα στην προοπτική εξάλειψης των οικονομικών και κοινωνικών ανισοτήτων. Η τεχνολογία αποτελεί πεδίο ταξικής πάλης, όπου οι σύγχρονες κοινωνίες οφείλουν να διεκδικήσουν την υπέρβαση των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής, ως αναγκαίου όρου για την κατάργηση του διαχωρισμού ανάμεσα στην πνευματική και τη χειρωνακτική εργασία, την εξάλειψη των αυστηρά οριοθετημένων πλαισίων μεταξύ εργασίας και ελεύθερου χρόνου, και την αντικατάστασή της εργασίας ως μέσου για την ικανοποίηση των βιοτικών αναγκών από την εργασία ως πεδίο της ολόπλευρης ανάπτυξης της προσωπικότητας και των ικανοτήτων του ανθρώπου.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ι. Η μεθοδολογία της έρευνας.

Η επιλογή των δύο εταιριών έγινε με γνώμονα το ότι δραστηριοποιούνται σε έναν από τους πλέον κυρίαρχους και δυναμικούς κλάδους της σύγχρονης οικονομίας, αυτόν της πληροφορικής και των επικοινωνιών, και ως εκ τούτου συγκεντρώνουν πολλά από τα χαρακτηριστικά και τα στοιχεία που μας ενδιέφερε να εξετάσουμε (π.χ. υψηλός βαθμός παραγωγικής χρήσης των νέων τεχνολογιών, ανάπτυξη δραστηριοτήτων E&A, σχέσεις συνεργασίας με τα πανεπιστήμια κ.α.). Για την τήρηση των δεοντολογικών κανόνων της έρευνας που επιβάλλουν τη μη ταυτοποίηση των εξεταζόμενων εταιριών θα αναφερόμαστε σε αυτές με τους χαρακτήρες X και Ψ αντίστοιχα.

Η διεξαγωγή των συνεντεύξεων πραγματοποιήθηκε κατά την περίοδο Σεπτέμβριος 2004 – Μάρτιος 2005. Η συλλογή των εμπειρικών δεδομένων στηρίχτηκε στη μέθοδο του ανοιχτού, ημιδομημένου ερωτηματολογίου, δεδομένου ότι η έρευνα δεν αποσκοπούσε μόνο στον έλεγχο μιας θεωρίας, αλλά και στην ανάδειξη νέων στοιχείων. Η πλειοψηφία των ερωτήσεων ήταν ανοιχτής μορφής με τη δυνατότητα ελεύθερης διατύπωσης της απάντησης από τον ερωτώμενο, ενώ κατά τη διάρκεια της συνέντευξης οι ερωτώμενοι καλούνταν να απαντήσουν και σε μια σειρά κλειστών ερωτήσεων με προκαθορισμένες εναλλακτικές απαντήσεις.

Στις συνεντεύξεις που έγιναν για την εταιρία X, οι απαντήσεις των ερωτώμενων καταγράφονταν χειρόγραφα τη στιγμή που διατυπώνονταν, ενώ στην περίπτωση της Ψ, όπου μας επιτράπηκε η χρήση του μαγνητοφώνου, έγινε πλήρης απομαγνητοφώνηση όλων των συνεντεύξεων. Σε ορισμένες περιπτώσεις, όπου οι απαντήσεις παρουσίαζαν ασάφειες ή χρειάστηκαν κάποιες διευκρινήσεις και συμπληρωματικές ερωτήσεις, επαναπροσεγγίσαμε τους ίδιους ερωτώμενους τηλεφωνικά. Συμπληρωματικές πληροφορίες σχετικά με τις δραστηριότητες που αναπτύσσουν οι δύο εταιρίες αντλήθηκαν και από τις ιστοσελίδες τους στο διαδίκτυο, καθώς και από τα στοιχεία που διατίθενται γι' αυτές στις ιστοσελίδες της εταιρίας ICAP.

Λόγω της ευρύτητας των ζητημάτων που επιλέξαμε να εξετάσουμε μέσα από την έρευνα, επιδιώξαμε να προσεγγίσουμε, όσο ήταν αυτό δυνατό, τα πιο υψηλόβαθμα στελέχη των διαφόρων τμημάτων των εταιριών, για τα οποία εκτιμήσαμε ότι λόγω της θέσης τους ήταν τα πλέον κατάλληλα για να αντλήσουμε μια σειρά πληροφοριών που αφορούν τη δομή και τη λειτουργία τόσο της συγκεκριμένης επιχείρησης για την οποία

εργάζονται, όσο και του ομίλου εταιριών στον οποίο εντάσσεται αυτή. Προκειμένου να εξεταστούν ορισμένα πιο ευαίσθητα ζητήματα, όπως οι συνθήκες εργασίας που επικρατούν στην κάθε επιχείρηση, κρίθηκε απαραίτητη και η προσέγγιση ενός εργαζομένου από κάθε εταιρία, ο οποίος δε διέθετε κάποια ιδιαίτερη θέση στην ιεραρχία της επιχείρησης.

Πιο συγκεκριμένα για την εταιρία X οι ερωτώμενοι ήταν: (α) ο διευθυντής παραγωγής, (β) ο διευθυντής E&A, (γ) δύο προϊστάμενοι του τμήματος Human Resources, οι οποίοι με δικιά τους πρωτοβουλία συμμετείχαν μαζί στη συνέντευξη και δ) ένας εργαζόμενος από το τμήμα τεχνικής υποστήριξης πληροφοριακών συστημάτων (Services and Operations – I.T. systems). Για την εταιρία Ψ οι ερωτώμενοι ήταν: α) ο διευθυντής του τμήματος Human Resources, β) ο project και resource manager του τμήματος consulting (το καθεαυτό παραγωγικό τμήμα της εταιρίας) και γ) ένας πρώην εργαζόμενος της εταιρίας στο τμήμα του consulting («σύμβουλος»). Προκειμένου να εξασφαλιστεί η ανωνυμία των ερωτώμενων, οι αναφορές σε αυτούς θα γίνεται μόνο με την ιδιότητά τους.

Η δομή και το περιεχόμενο του ερωτηματολογίου που χρησιμοποιήθηκε σε κάθε συνέντευξη διέφερε ανάλογα με τη θέση και τις αρμοδιότητες που κατείχε ο εκάστοτε ερωτώμενος μέσα στην εταιρία. Ωστόσο, αρκετές ερωτήσεις ήταν κοινές για όλους τους ερωτώμενους.

Τα ερευνητικά στοιχεία που παρουσιάζονται στο παράρτημα αυτό και στο κύριο κείμενο της εργασίας είναι αποτέλεσμα μιας διαδικασίας διαδοχικών φάσεων επεξεργασίας, που ξεκίνησε με την κατηγοριοποίηση των δεδομένων της κάθε συνέντευξης σε διάφορες θεματικές ενότητες. Οι τελευταίες συγκροτήθηκαν με βάση τις θεωρητικές υποθέσεις και τα κεντρικά ερωτήματα στα οποία στηρίχτηκαν τα ερωτηματολόγια (π.χ. οργάνωση της παραγωγής και καταμερισμός εργασίας ανάμεσα στις εταιρίες που απαρτίζουν το πολυεθνικό συγκρότημα, συμβολή των νέων τεχνολογιών της πληροφορικής και των επικοινωνιών στην διεύθυνση της παραγωγής μέσα στο πολυεθνικό συγκρότημα, φύση των προϊόντων και η προστιθέμενη αξία που παράγει η μητρική εταιρία και οι θυγατρικές της επιχειρήσεις, δεσμοί ανάμεσα στους παραγωγικούς φορείς και τα πανεπιστήμια κ.α.). Στην πρώτη αυτή φάση, οι περισσότερες απαντήσεις καταγράφηκαν αυτολεξεί κάτω από τις κατηγορίες και μόνο

στις περιπτώσεις που οι απαντήσεις δεν απέδιδαν ολοκληρωμένο νόημα, καταγράφηκαν και οι σχετικές ερωτήσεις ή αποδόθηκε το νόημά τους με δικές μας διατυπώσεις. Σε μια επόμενη φάση, συγκεντρώσαμε κάτω από τις ίδιες θεματικές ενότητες τα δεδομένα από όλες τις συνεντεύξεις για κάθε μία εταιρία ξεχωριστά. Στη συνέχεια, συγκρίναμε τις απαντήσεις, επαληθεύσαμε την αξιοπιστία τους και συμπτύξαμε τα δεδομένα αναδιατυπώνοντας σε ορισμένες περιπτώσεις τις απαντήσεις. Πριν προχωρήσουμε στην τελική διατύπωση και τον σχολιασμό των δεδομένων, εξετάσαμε ξανά τις αρχικές σημειώσεις και τις απομαγνητοφωνήσεις των συνεντεύξεων για τυχόν παραλείψεις και ανακρίβειες που δημιουργήθηκαν κατά την επεξεργασία τους. Έτσι, τα εμπειρικά δεδομένα παρουσιάζονται εδώ αναδιατυπωμένα και με τη μορφή συμπερασμάτων και μόνο στις περιπτώσεις που η πληρέστερη απόδοση της σημασίας τους το απαιτεί, οι απαντήσεις των ερωτώμενων αναφέρονται αυτολεξεί.²⁵

Οι πληροφορίες που δεν επιδέχονται αμφισβήτηση —είτε γιατί τα δεδομένα των συνεντεύξεων συμφωνούν μεταξύ τους είτε γιατί θεωρήσαμε ότι ο ερωτώμενος δεν είχε λόγο να μας παραπλανήσει— καταγράφηκαν χωρίς να αναφέρεται η ιδιότητα του ερωτώμενου από τον οποίο προέρχονται. Η προέλευση των πληροφοριών αναφέρεται μόνο στις εξής περιπτώσεις: (α) όταν τα όσα καταγράφονται δεν συμφωνούν με τα στοιχεία των άλλων συνεντεύξεων ή απλώς δεν περιέχονται σε αυτά και (β) όταν το ζήτημα στο οποίο αναφέρονται τα δεδομένα χαρακτηρίζεται από μια υποκειμενικότητα και επιδέχεται διαφορετικές ερμηνείες, οπότε η αναφορά της ιδιότητας του ερωτώμενου από τον οποίο προέρχεται η πληροφορία κρίνεται απαραίτητη για την καλύτερη κατανόησή της.

²⁵ Οι ακατέργαστες σημειώσεις, οι απομαγνητοφωνήσεις και οι κασέτες κατατέθηκαν στο Γενικό Τμήμα του Πολυτεχνείου Κρήτης και είναι προσιτές σε κάθε ενδιαφερόμενο, μέσω του επιβλέποντα την παρούσα διατριβή επίκουρου καθηγητή Μιχάλη Φραγκομιχελάκη.

Παράρτημα II. Βασικά χαρακτηριστικά των εξεταζόμενων εταιριών.

1. Εταιρία X.

Ο όμιλος εταιριών X αποτελείται από ένα διεθνές δίκτυο 35 και πλέον αυτόνομων εταιριών με συνολικά 6.038 εργαζομένους (το Δεκέμβριο 2003) στους τομείς μελέτης και κατασκευής ολοκληρωμένων τηλεπικοινωνιακών έργων, ανάπτυξης και ολοκλήρωσης συστημάτων και δικτύων πληροφορικής, παραγωγής τηλεπικοινωνιακών προϊόντων, ανάπτυξης εφαρμογών λογισμικού και παροχής υπηρεσιών, καθώς και παραγωγής μεταλλικών και ηλεκτρομηχανικών κατασκευών, ενέργειας και ηλεκτροπαραγωγής, κατασκευής τεχνικών έργων, ανάπτυξης ολοκληρωμένων συστημάτων τυχερών παιχνιδιών και αξιοποίησης και εκμετάλλευσης ακινήτων. Ο όμιλος περιλαμβάνει εταιρίες θυγατρικές και συμμετοχών με δραστηριότητες στην Ελλάδα, την Κύπρο, τις Βαλκανικές χώρες (Αλβανία, Βουλγαρία, Μολδαβία, Σερβία, ΠΓΔΜ, Ρουμανία, Τουρκία), την Κεντρική Ευρώπη (Βέλγιο, Λουξεμβούργο, Ουγγαρία, Τσεχία, Κροατία), τη Μ. Ανατολή (Ιορδανία, Ντουμπάϊ, Σ. Αραβία), τις Η.Π.Α. και τη Ρωσία. Στις υπόλοιπες αγορές δραστηριοποιείται μέσω τοπικών γραφείων ή διεθνών συνεργασιών. Η έδρα της μητρικής εταιρίας X βρίσκεται στο νομό Αττικής, κοντά στην Αθήνα.

Πέρα από τις εταιρίες που απαρτίζουν τον Όμιλο, υπάρχει και ένα δίκτυο συνδεδεμένων εταιριών, οι οποίες δραστηριοποιούνται στους τομείς εμπορίας, παραγωγής, υποστήριξης και διαχείρισης λογισμικού και ηλεκτρονικών συστημάτων, τυχερών παιχνιδιών, ασφαλίσεων, επενδύσεων, συμμετοχών, συναλλαγών κλπ.

Οργάνωση της παραγωγής ανάμεσα στις μονάδες-παραρτήματα της μητρικής εταιρίας X.

Η εταιρία X διατηρεί μονάδες-παραρτήματα στην περιοχή της Αττικής, στη Θεσσαλονίκη, στην Ξάνθη και στην Πάτρα.

Στην Αττική βρίσκονται τα κεντρικά γραφεία της εταιρίας, τα εργοστάσια παραγωγής αμυντικών συστημάτων, τηλεπικοινωνιακών και ηλεκτρονικών συσκευών, τα εργαστήρια E&A για τους τομείς τηλεπικοινωνιών, πληροφορικής και άμυνας, το κέντρο τεχνικής υποστήριξης, οι κεντρικές αποθήκες και το εκπαιδευτικό κέντρο της εταιρίας.

Στην Ξάνθη λειτουργεί ένα εργαστήριο E&A, όπου απασχολούνται περίπου 30 άτομα.

Στην Πάτρα απασχολούνται περίπου 300 άτομα στην παραγωγή τηλεπικοινωνιακού λογισμικού.

Στη Θεσσαλονίκη λειτουργεί μια μικρότερη παραγωγική μονάδα η οποία αναπτύσσει κυρίως δραστηριότητες τεχνικής υποστήριξης (service).

Οι παραγωγικές δραστηριότητες της X στην Αττική χωρίζονται σχηματικά σε τέσσερις τομείς:

1. Cooperative center: Διοικητικά, οικονομικά και νομικά τμήματα.
2. Παραγωγή αμυντικών συστημάτων.
3. Παραγωγή τηλεπικοινωνιακών και ηλεκτρονικών συσκευών (συσκευές ISDN, modems, κεντρικά modems, radio links, multimedia, τηλεφωνικές συσκευές, ταμειακές συσκευές κ.α.)
4. Services and Operations – I.T. systems (ή τμήμα τεχνικής υποστήριξης). Ο τομέας αυτός προσφέρει ολοκληρωμένες λύσεις μηχανογράφησης (ανάπτυξη λογισμικών προγραμμάτων και εγκατάσταση τεχνικών συστημάτων) σε εταιρίες τηλεπικοινωνιών. Από τα 80 άτομα που εργάζονται στο συγκεκριμένο τμήμα τα μισά ασχολούνται με την υποστήριξη των προϊόντων στο πεδίο, εργάζονται δηλαδή στις επιχειρήσεις-πελάτες για την εγκατάσταση του λογισμικού και των τεχνικών συστημάτων, ενώ οι υπόλοιποι ασχολούνται με τον σχεδιασμό και την ανάπτυξη νέων προϊόντων. Επιλέγεται η βέλτιστη λύση από τα προϊόντα που παράγει η ίδια η εταιρία, καθώς και από προϊόντα που προσφέρονται στη διεθνή αγορά. Συχνά συνάπτονται «στρατηγικές συμφωνίες» με ξένες επιχειρήσεις, που διαθέτουν τις απαραίτητες γι' αυτούς τεχνολογίες, τις οποίες για λόγους κόστους και ανταγωνισμού δεν είναι σε θέση να παράγει η ίδια η εταιρία.

Στους τομείς 2 και 3 εντάσσεται το τμήμα E&A που ασχολείται με τη σχεδίαση και την ανάπτυξη νέων προϊόντων, καθώς και το τμήμα industrial engineering που είναι υπεύθυνο για το σχεδιασμό, την οργάνωση και τις αναπροσαρμογές της παραγωγικής διαδικασίας μέσα στα εργοστάσια.

Η παραγωγή των τηλεπικοινωνιακών και των αμυντικών συστημάτων λαμβάνει χώρα σε τέσσερις παραγωγικές μονάδες της εταιρίας, που είναι εγκατεστημένες στην Αττική και στις οποίες απασχολούνται συνολικά 450 άτομα. Πρόκειται για:

α) Το εργαστήριο παραγωγής τυπωμένων κυκλωμάτων (PCB). Το εργαστήριο αυτό δημιουργήθηκε με σκοπό την επίτευξη μικρών χρόνων ανάπτυξης προϊόντων. Κύρια δραστηριότητα είναι η παραγωγή τυπωμένων κυκλωμάτων (πλακέτες, το βασικό μέρος των προϊόντων της X) για πρωτότυπα προϊόντα, η δοκιμαστική παραγωγή προϊόντων, καθώς και η παραγωγή προϊόντων σε μικρές παρτίδες. Το εργαστήριο παραγωγής τυπωμένων κυκλωμάτων (PCB) θεωρείται παραγωγική μονάδα «κρίκος» στην αλυσίδα παραγωγής της εταιρίας. Η λογική της ανάπτυξης ενός τέτοιου πειραματικού-καινοτόμου σταδίου παραγωγής βασίζεται κυρίως στο γεγονός ότι οι τιμές των πρωτότυπων τυπωμένων κυκλωμάτων στην αγορά είναι ιδιαίτερα υψηλές, ακριβώς επειδή πρόκειται για πρωτότυπα προϊόντα. Όποτε είναι πιο επικερδής η ανάπτυξη και η παραγωγή τους σε μικρή κλίμακα και στη συνέχεια, για την κάλυψη των αναγκών της μαζικής παραγωγής —αν αυτή γίνει—, η εταιρία, έχοντας αναπτύξει τα σχέδια του τυπωμένου κυκλώματος που χρειάζεται απευθύνεται σε άλλες εταιρίες για να την προμηθεύσουν με μεγάλες ποσότητες του ίδιου κυκλώματος.

β) Το εργαστήριο μηχανολογίας ή εργαστήριο μηχανολογικών πρωτοτύπων. Στο εργαστήριο αυτό κατασκευάζονται πρωτότυπα για όλα τα μηχανολογικά τμήματα που ενσωματώνονται στα προϊόντα της εταιρίας. Το εργαστήριο μηχανολογίας χρησιμοποιεί συστήματα CAD που συνεργάζονται με τα μηχανήματα CNC για να παράγει ακριβή πρωτότυπα. Τα πρωτότυπα δοκιμάζονται κάτω από τις πιθανές συνθήκες χρήσης τους με τη βοήθεια ειδικών συσκευών, όπως φούρνοι για τη δοκιμή των υλικών σε μεγάλες θερμοκρασίες και ειδικές συσκευές για τη δοκιμή τους σε μεγάλες πιέσεις, προκειμένου να αποτιμηθεί η ποιότητα, η ανθεκτικότητα, η λειτουργικότητα και η κατάλληλη προσαρμογή των τμημάτων του προϊόντος. Με τον τρόπο αυτό επαληθεύεται η συμμόρφωσή τους με τις προδιαγραφές σχεδίασης και διορθώνονται οι τυχόν δυσλειτουργίες, πριν την προώθηση του προϊόντος στη μαζική παραγωγή. Εδώ γίνεται και ο έλεγχος των τεχνολογιών παραγωγής που θα χρησιμοποιηθούν στην μετέπειτα μαζική παραγωγή για την επίτευξη ενός αποδοτικότερου («με χαμηλότερο κόστος») σχεδιασμού της μαζικής παραγωγής.

γ) Η παραγωγική μονάδα όπου γίνεται η μαζική παραγωγή τηλεπικοινωνιακών συστημάτων.

δ) Η παραγωγική μονάδα όπου γίνεται η παραγωγή των αμυντικών συστημάτων.

Στο Εργαστήριο παραγωγής τυπωμένων κυκλωμάτων (PCB) απασχολούνται 25 άτομα, ενώ στις άλλες τρεις μονάδες περισσότεροι από 100 ανά μονάδα.

Το προσωπικό της εταιρίας.

Η εταιρία X απασχολεί συνολικά 3600 άτομα εκ των οποίων:

22% στα τμήματα E&A

22% στην Ανάπτυξη Λογισμικού.

13% στην Διοίκηση-Οικονομία.

8% στο Marketing.

13% στο service.

21% στην παραγωγή (450 άτομα στο εργοστάσιο της Αττικής και 200 άτομα στη Λειτουργία Συστημάτων, τα οποία εργάζονται έξω από τις εγκαταστάσεις για την εγκατάσταση και την τεχνική υποστήριξη των συστημάτων που κατασκευάζει η εταιρία).

43% του προσωπικού είναι απόφοιτοι ΑΕΙ και ΤΕΙ.

17% έχουν διδακτορικό δίπλωμα.

40% μέσης εκπαίδευσης (τεχνικές σχολές, ΙΕΚ κλπ.)

Η διαδικασία βιομηχανοποίησης των προϊόντων στις εγκαταστάσεις της Αττικής.

Περιγράφοντας εν συντομία τη διαδικασία βιομηχανοποίησης ενός προϊόντος θα λέγαμε ότι αυτή περιλαμβάνει τα εξής στάδια. Το αρχικό στάδιο είναι η σχεδίαση των μηχανολογικών μερών και ο καθορισμός των προδιαγραφών των δομικών στοιχείων του νέου προϊόντος από το τμήμα E&A. Ακολουθεί η ανάπτυξη του νέου προϊόντος, δηλαδή η δοκιμαστική παραγωγή μιας μικρής ποσότητας νέων προϊόντων (πρωτότυπα). Η διαδικασία αυτή ξεκινάει από το εργαστήριο παραγωγής τυπωμένων κυκλωμάτων (PCB) όπου κατασκευάζονται τα τυπωμένα κυκλώματα για τα πρωτότυπα και συνεχίζεται είτε σε αυτό το ίδιο εργαστήριο είτε στο εργαστήριο μηχανολογίας. Στο τελευταίο εκτός από την παραγωγή των πρωτοτύπων γίνεται και ο έλεγχος αντοχής και λειτουργικότητας των μηχανικών τμημάτων που ενσωματώνονται στα νέα προϊόντα, καθώς και ο σχεδιασμός και ο έλεγχος των νέων τεχνολογιών παραγωγής που θα χρησιμοποιηθούν στην μετέπειτα μαζική παραγωγή. Στη συνέχεια το τμήμα E&A επεξεργάζεται τα αποτελέσματα των δοκιμών και επαναπροσδιορίζει τις τεχνικές προδιαγραφές των προϊόντων. Έπειτα το τμήμα industrial engineering σε συνεργασία με το τμήμα E&A και

τους “testers” (οι οποίοι ασχολούνται με τις δοκιμές αντοχής και λειτουργικότητας των νέων προϊόντων) αναλαμβάνουν τον σχεδιασμό και το στήσιμο των νέων γραμμών μαζικής παραγωγής. Η τελευταία αυτή φάση περιλαμβάνει τη σχεδίαση της ροής των προϊόντων μέσα στα εργοστάσια, την προσαρμογή του μηχανολογικού εξοπλισμού στη νέα γραμμή παραγωγής (επαναπρογραμματισμός των αυτόματων μηχανών ή αναβάθμιση και αγορά νέων) και την σχεδίαση και εγκατάσταση του εξοπλισμού ελέγχου της παραγωγής. Μετά την ολοκλήρωση των παραπάνω σταδίων συντάσσονται τα εγχειρίδια παραγωγής στα οποία καταγράφονται λεπτομερείς οδηγίες για την μέθοδο παραγωγής των νέων προϊόντων και μοιράζονται στους εργαζομένους του τμήματος παραγωγής που είναι αρμόδιοι για το στήσιμο και τη λειτουργία των νέων γραμμών παραγωγής.

Μετά την έναρξη της μαζικής παραγωγής δεν αποκλείεται να χρειαστεί μια νέα επέμβαση των τμημάτων Industrial Engineering και E&A για τον επαναπροσδιορισμό των τεχνικών προδιαγραφών του προϊόντος ή ακόμα και για τον επανασχεδιασμό της παραγωγικής διαδικασίας.

Μέθοδοι οργάνωσης της παραγωγής.

Σύμφωνα με τον διευθυντή παραγωγής της εταιρίας, στις μονάδες παραγωγής τηλεπικοινωνιακών και αμυντικών συστημάτων, η βασική μορφή οργάνωσης της παραγωγής είναι αυτή των ομάδων εργασίας που αναλαμβάνουν την διεκπεραίωση συγκεκριμένων εργασιών. Η γραμμή συναρμολόγησης χρησιμοποιείται κυρίως σε προϊόντα που παράγονται σε μαζικότερη κλίμακα π.χ. τηλεφωνικές και ταμειακές συσκευές. Οι προϊστάμενοι του τμήματος Human Resources ανέφεραν σχετικά ότι η παραγωγή στηρίζεται τόσο σε μια γραμμή συναρμολόγησης όσο και σε ομάδες εργασίας, «κύτταρα στην παραγωγή» όπως τις αποκάλεσαν χαρακτηριστικά, οι οποίες αναλαμβάνουν την διεκπεραίωση συγκεκριμένων εργασιών σύμφωνα με τον «φάκελο παραγωγής» (έντυπα οδηγιών για την παραγωγή) κάτω από την εποπτεία ορισμένων υπευθύνων.

Η εταιρία χρησιμοποιεί αυτόματες μηχανές συναρμολόγησης (συγκόλλησης καλωδίων και εξαρτημάτων), αυτόματα συστήματα ελέγχου ποιότητας των προϊόντων, καθώς και ολοκληρωμένα συστήματα κεντρικού ελέγχου και διαχείρισης της παραγωγής (Computer Integrated Manufacturing).

Η αυτοματοποίηση της παραγωγής ξεκίνησε από τα μέσα της δεκαετίας του 1980. Από τότε οι νέες μονάδες παραγωγής ενσωματώνουν έναν βαθμό αυτοματοποίησης ενώ παράλληλα γίνονται και συνεχείς αναβαθμίσεις των αυτόματων μηχανών.

Από τις συνεντεύξεις που πραγματοποιήσαμε προκύπτει ότι ακόμα και στην παραγωγή λογισμικού υφίσταται ένας καταμερισμός εργασίας, ο οποίος ποικίλει ανάλογα με τη δυσκολία και το μέγεθος του έργου. Η διαδικασία υλοποίησης ενός έργου περιγράφηκε ως εξής: Πρόκειται για μια διαδικασία αλληπάληλων σταδίων σχεδιασμού και ανάπτυξης του προϊόντος. Αφού ολοκληρωθεί η συμφωνία της εταιρίας με την επιχείρηση-πελάτη, γίνεται η προμελέτη του έργου και ακολουθεί η σχεδίαση, η ανάπτυξη και η υποστήριξη του προϊόντος-λογισμικού στο πεδίο (επιχείρησης-πελάτη). Ανάμεσα σε αυτά τα στάδια παρεμβάλλεται και μια διαδικασία ελέγχου της πορείας τους, η οποία γίνεται από τους ίδιους τους εργαζόμενους του τμήματος. Όσον αφορά τη διαδικασία παραγωγής λογισμικού, αυτή χωρίζεται σε δύο διακριτές φάσεις: α) τη σχεδίασή του, με βάση τις ανάγκες μηχανογράφησης που πρέπει να καλύψει και β) την ανάπτυξή του, που είναι η καθεαυτό διαδικασία του προγραμματισμού. Οι σαράντα περίπου εργαζόμενοι που ασχολούνται με τη σχεδίαση και την ανάπτυξη λογισμικών προγραμμάτων χωρίζονται σε δύο μέχρι και έξι ομάδες, ανάλογα με το μέγεθος και τη δυσκολία των έργων που πρέπει να υλοποιήσουν. Ο καταμερισμός της εργασίας ανάμεσα στις ομάδες και μέσα σε αυτές αποφασίζεται από τους ίδιους τους εργαζόμενους που συμμετέχουν σε αυτές και παίρνει διαφορετικές μορφές ανάλογα με τις απαιτήσεις των έργων που πρέπει να υλοποιηθούν (χρονικά περιθώρια, βαθμός δυσκολίας, ειδικές ικανότητες των εργαζομένων). Αποφασίζεται ποια μέρη του λογισμικού θα παραχθούν από συγκεκριμένα άτομα και καθορίζεται η ενδοεπικοινωνία τους, με ποιο τρόπο δηλαδή θα ολοκληρωθούν μεταξύ τους τα διαφορετικά τμήματα. Κάθε ομάδα αναλαμβάνει είτε την παραγωγή ενός τμήματος του νέου προϊόντος είτε την παραγωγή ολόκληρου του προϊόντος, αν τα χρονικά περιθώρια το επιτρέπουν. Αν ένα έργο είναι μεγάλο και τα χρονικά περιθώρια υλοποίησής του στενά, ο καταμερισμός της εργασίας παίρνει ευρύτερες διαστάσεις. Άλλοι τεχνικοί ασχολούνται με την σχεδίαση του προϊόντος και άλλοι με την ανάπτυξή του, ενώ διαφορετικοί άνθρωποι αναλαμβάνουν την ανάπτυξη των διαφόρων τμημάτων του. Στην αντίθετη περίπτωση, αν δηλαδή το έργο είναι μικρό ή αν τα χρονικά περιθώρια το επιτρέπουν, οι ίδιοι άνθρωποι που σχεδιάζουν το προϊόν

προχωρούν και στην υλοποίησή του. Σε ορισμένες περιπτώσεις ο ίδιος τεχνικός αναλαμβάνει να ολοκληρώσει ένα προϊόν από μόνος του.

2. Εταιρία Ψ.

Η επιχείρηση Ψ είναι θυγατρική μιας γερμανικής εταιρίας, η οποία δραστηριοποιείται στο χώρο της πληροφορικής. Το βασικό προϊόν της μητρικής εταιρίας Ψ AG είναι ένα λογισμικό πρόγραμμα μηχανοργάνωσης για κάθε είδους επιχειρήσεις. Ανήκει στην ευρύτερη κατηγορία των λογισμικών προγραμμάτων μηχανοργάνωσης R3 ή ERP (Enterprise Requirement Planet) και φέρει την ονομασία της φίρμα της εταιρίας. Το λογισμικό έρχεται έτοιμο από τη Γερμανία σε μορφή CD και περιέχει διάφορα modules (υπομονάδες), όπως η χρηματοοικονομική λογιστική, η κοστολόγηση, η διαχείριση υλικών, οι πωλήσεις και η διανομή, ο σχεδιασμός παραγωγής, η διαχείριση ανθρώπινων πόρων κ.α. Ανάλογα με τις δραστηριότητες και τις ανάγκες της κάθε επιχείρησης-πελάτη εγκαθίστανται και τα ανάλογα modules του λογισμικού πακέτου. Η εγκατάσταση του Ψ σε μια επιχείρηση δημιουργεί τις προϋποθέσεις συνεργασίας μεταξύ στελεχών, εταιριών, πελατών, προμηθευτών και συνεργατών. Επίσης, επιτρέπει στους εργαζόμενους να έχουν πρόσβαση στις κατάλληλες πληροφορίες, εφαρμογές και υπηρεσίες που είναι αναγκαίες για τη δουλειά τους. Οι πολυεθνικές εταιρίες που εγκαθιστούν το Ψ στις θυγατρικές τους έχουν την δυνατότητα πλήρους και συνεχούς ελέγχου των δραστηριοτήτων τους καθώς και των μεταξύ τους συνεργασιών και συναλλαγών. Η εξεταζόμενη πολυεθνική εταιρία κατέχει κυρίαρχη θέση στην παγκόσμια αγορά του συγκεκριμένου κλάδου.

Η γερμανική εταιρία Ψ AG διαθέτει περίπου 100 θυγατρικές εταιρίες στις περισσότερες χώρες της Ευρώπης, στην Αμερική, τη Μέση Ανατολή και την Ανατολική Ασία. Σε όλες αυτές τις χώρες (με λίγες εξαιρέσεις που αναφέρονται παρακάτω) οι θυγατρικές εταιρίες αναπτύσσουν τις ίδιες δραστηριότητες. Ασχολούνται, δηλαδή, (α) με την πώληση της άδειας χρήσης (license) του λογισμικού πακέτου Ψ και την ανανέωση των συμβολαίων για κάθε νέα έκδοση (version) του προϊόντος και (β) με το consulting του λογισμικού Ψ στις εταιρίες που αγοράζουν την άδεια χρήσης του.

Το consulting περιλαμβάνει: (i) την εγκατάσταση του λογισμικού στην επιχείρηση-πελάτη και το στήσιμο του δικτύου υπολογιστών (basis - το τεχνικό κομμάτι), (ii) την παραμετροποίηση του λογισμικού πακέτου για να γίνει συμβατό με τις ιδιαίτερες

ανάγκες της εκάστοτε επιχείρησης-πελάτη, (iii) τη δημιουργία των λεγόμενων «gaps», δηλαδή την ανάπτυξη λογισμικών προγραμμάτων-εφαρμογών για την σύνδεση των δυνατοτήτων που προσφέρει το πακέτο λογισμικού Ψ με τις ιδιαίτερες ανάγκες της επιχείρησης-πελάτη (development) και (iv) την εκπαίδευση του προσωπικού της επιχείρησης-πελάτη πάνω στη χρήση του λογισμικού.

Η εταιρία Ψ λειτουργούσε από το 1994 ως ανεξάρτητη εταιρία «συμβούλων» που ειδικευόταν στο consulting του λογισμικού πακέτου Ψ και είχε το αποκλειστικό δικαίωμα πώλησης της άδειας χρήσης του και της ετήσιας ανανέωσης των συμβολαίων για κάθε νέα έκδοση (version). Το 2000 η εταιρία εξαγοράστηκε από τη Ψ AG, και από τότε λειτουργεί ως θυγατρική της. Μέχρι το 2000 η (ανεξάρτητη) εταιρία αναλάμβανε το μεγαλύτερο μέρος του consulting στην ελληνική αγορά (περίπου 80%), ξεφεύγοντας με αυτό τον τρόπο από τον κανόνα που θέλει τις θυγατρικές εταιρίες της Ψ AG να υλοποιούν οι ίδιες ένα μικρό ποσοστό του consulting στην αγορά όπου είναι εγκατεστημένες. Από τη χρονιά εκείνη η εταιρία αρχίζει να μειώνει το μερίδιό της στην αγορά του consulting και σήμερα διατηρεί ένα ποσοστό της τάξης του 25-30%, καθώς και το αποκλειστικό δικαίωμα εμπορίας της άδειας χρήσης. Το υπόλοιπο τμήμα της αγοράς του consulting καλύπτεται από ανεξάρτητες επιχειρήσεις. Πρόκειται για 14 εταιρίες «συμβούλων» οι οποίες έχουν ειδική σύμβαση με την Ψ AG για την παραχώρηση του δικαιώματος να κάνουν consulting στο προϊόν της. Οι επιχειρήσεις αυτές (εταιρίες-partners) ασχολούνται με το consulting λογισμικών προγραμμάτων άλλων εταιριών. Οι εταιρίες-partners μπορεί να είναι αμιγώς ελληνικές εταιρίες ή θυγατρικές πολυεθνικών εταιριών.

Το 90% των δραστηριοτήτων παραγωγής λογισμικού και E&A γίνεται στη Γερμανία και το υπόλοιπο 10% στις Η.Π.Α. (Καλιφόρνια), την Ινδία, την Τσεχία και την Σλοβακία.

Η οργάνωση της παραγωγής στην Ψ.

Το οργανόγραμμα της εταιρίας μπορεί να περιγραφεί ως εξής:

Γενική διεύθυνση (1 άτομο).

Τμήμα οικονομικής διοίκησης (8 άτομα).

Τμήμα marketing (5 άτομα).

Τμήμα Human Resources (2 άτομα).

Τμήμα education και παροχής training (4 άτομα).

Τμήμα πωλήσεων, το οποίο ασχολείται με την πώληση του λογισμικού πακέτου (25 άτομα).

Τμήμα localization. (3 άτομα).

Τμήμα «συμβούλων» (consulting department) (65 άτομα). Το τμήμα αυτό χωρίζεται σε τρία υπο-τμήματα: (α) το υπο-τμήμα προγραμματισμού, το οποίο αναλαμβάνει την ανάπτυξη λογισμικών προγραμμάτων σχετικών με τα λεγόμενα gaps και το localization, (β) το υπο-τμήμα που ασχολείται με το στήσιμο του δικτύου υπολογιστών και (γ) το υπο-τμήμα που αναλαμβάνει την παραμετροποίηση του βασικού λογισμικού Ψ. Οι εργαζόμενοι στο τμήμα του consulting θεωρούνται ότι είναι γενικότερα «σύμβουλοι» (consultants). Το αρχικό εκπαιδευτικό τους υπόβαθρο παρουσιάζει μια σχετική ποικιλία. Κατά προσέγγιση, το 50% είναι μηχανικοί κάθε κατεύθυνσης, το 35% οικονομολόγοι και το 15% φυσικοί, μαθηματικοί κλπ. Η ποικιλία ως προς τις βασικές σπουδές των «συμβούλων» οφείλεται στο γεγονός ότι η εργασία τους απαιτεί πρωτίστως τη γνώση πάνω στις ειδικές λειτουργίες που μπορεί να έχει μια επιχείρηση-πελάτης (π.χ. διοικητική οργάνωση, οργάνωση της παραγωγικής διαδικασίας κλπ.), ώστε να μπορούν να διακρίνουν τις ειδικές ανάγκες της κάθε επιχείρησης και να κάνουν την ανάλογη παραμετροποίηση. Πέρα από τις βασικές σπουδές τους όλοι έχουν υψηλή κατάρτιση στην πληροφορική και ιδιαίτερα στο λογισμικό Ψ. Η γνώση πάνω στις δυνατότητες μηχανογράφησης που προσφέρει το λογισμικό προϊόν Ψ είναι μια πολύ εξειδικευμένη γνώση που παρέχεται στους εργαζόμενους από την ίδια την εταιρία μέσα από σεμινάρια κατάρτισης.

Σύμφωνα με τον διευθυντή του τμήματος Human Resources, το 26% του προσωπικού είναι απόφοιτοι πανεπιστημίου, το 60% έχουν μεταπτυχιακό δίπλωμα σπουδών και το 4% έχει διδακτορικό δίπλωμα. Ο πρώην εργαζόμενος της εταιρίας, ωστόσο, ανέφερε ότι τουλάχιστον μέχρι το 2004 που αποχώρησε από την εταιρία υπήρχε ένα μικρό ποσοστό «συμβούλων» που ήταν απόφοιτοι ΤΕΙ και ένα μικρότερο ποσοστό αποφοίτων ΙΕΚ.

Η διαδικασία υλοποίησης ενός έργου consulting περιλαμβάνει τα εξής στάδια:

Στάδιο 1^ο: Οι πωλητές της εταιρίας επισκέπτονται την επιχείρηση που ενδιαφέρεται να αγοράσει και να εγκαταστήσει το λογισμικό Ψ. Γίνονται οι πρώτες επαφές.

Στάδιο 2^ο: Επισκέπτεται την επιχείρηση μια άλλη ομάδα πωλητών, που γνωρίζει το λογισμικό σύστημα Ψ, για να κάνει μια εκτίμηση των αναγκών της.

Στάδιο 3^ο: Εφόσον υπογραφεί το συμβόλαιο αγοράς του προϊόντος, φτάνει στην επιχείρηση-πελάτη μια ομάδα «συμβούλων» για να εγκαταστήσει το Ψ και να κάνει τις απαραίτητες εργασίες ώστε να λειτουργήσει το πρόγραμμα. Στην υποθετική περίπτωση που η ομάδα αυτή αποτελείται από 20 άτομα, οι 2 από αυτούς είναι τεχνικοί και αναλαμβάνουν την εγκατάσταση του λογισμικού και τη δικτύωση των διαφόρων τμημάτων της εταιρίας, οι 13 είναι «σύμβουλοι», ειδικευμένοι στα διάφορα modules του Ψ και ασχολούνται με την παραμετροποίηση του Ψ με τις ιδιαίτερες ανάγκες της εταιρίας και οι 5 είναι προγραμματιστές και αναλαμβάνουν την ανάπτυξη λογισμικού για την δημιουργία των gaps που θα υποστηρίξουν την παραμετροποίηση, όπου αυτό χρειάζεται.

Στάδιο 4^ο: Μετά την ολοκλήρωση των παραπάνω σταδίων ή και κατά τη διάρκεια του τρίτου σταδίου, οι «σύμβουλοι» προχωρούν στην εκπαίδευση του προσωπικού της επιχείρησης-πελάτη πάνω στη χρήση του Ψ. Η εκπαίδευση μπορεί να επαναλαμβάνεται ανά διαστήματα, ανάλογα με τις ανάγκες του πελάτη και τις προσαρμογές στις νέες εκδόσεις του λογισμικού.

Ο χρόνος ολοκλήρωσης του έργου (εγκατάσταση και λειτουργία του λογισμικού, και εκπαίδευση του προσωπικού πάνω στη χρήση του) εξαρτάται από το μέγεθος και τη μορφή της επιχείρησης-πελάτη, από το πόσα κομμάτια του Ψ θέλει να εγκαταστήσει και τελικά από την οικονομική συμφωνία που έχει γίνει εκ των προτέρων. Όπως ανέφερε ο πρώην «σύμβουλος» της εταιρίας, υπήρξαν έργα που ολοκληρώθηκαν σε δύο μήνες και άλλα που χρειάστηκαν ενάμιση χρόνο.

Σχετικά με την παραμετροποίηση, ο ίδιος ερωτώμενος ανέφερε ότι πρόκειται για μια διαδικασία που απαιτεί έναν μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό δημιουργικότητας από μέρους των «συμβούλων», ανάλογα με τις απαιτήσεις της επιχείρησης-πελάτη. Υπάρχουν περιπτώσεις όπου η παραμετροποίηση χρειάζεται πολλές ημέρες προγραμματισμού, από προγραμματιστές ιδιαίτερα εξειδικευμένους. Παρόμοια ήταν και η τοποθέτηση του διευθυντή του τμήματος Human Resources, που ανέφερε ότι ο υψηλός βαθμός δημιουργικότητας που απαιτείται από τους εργαζομένους στη διαδικασία του consulting οφείλεται στο γεγονός ότι κάθε επιχείρηση-πελάτης «είναι διαφορετική, έχει

διαφορετικές ανάγκες, τα συστήματά της είναι διαφορετικά, οι διαδικασίες της διαφορετικές.»

Ο βαθμός προσαρμογής και προ-τυποποίησης (ενιαιοποίησης) των μεμονωμένων λειτουργιών των θυγατρικών εταιριών στο μάνατζμεντ της μητρικής εταιρίας.

Σύμφωνα με τον project και resource manager του consulting, η μητρική εταιρία υπαγορεύει τη μέθοδο υλοποίησης των έργων (τη μέθοδο που γίνεται το consulting), η οποία όμως είναι αρκετά γενική ώστε να επιτρέπει τις θυγατρικές εταιρίες να ελιχθούν στα διάφορα έργα. Εν ολίγοις, η μητρική εταιρία δίνει κάποιες κατευθύνσεις-συμβουλές σχετικά με τον τρόπο και τον χρόνο που πρέπει να υλοποιηθούν τα έργα. Για παράδειγμα, δίνει συγκεκριμένες οδηγίες για το πως μπορεί να δημιουργηθεί ένα gap, υποδεικνύει ποιες πρέπει να είναι οι φάσεις του έργου, τι πρέπει να γίνεται σε κάθε φάση, τον χρόνο ολοκλήρωσης της κάθε φάσης, ποιοι πρέπει να εμπλέκονται από την πλευρά του υλοποιητή και ποιοι από την πλευρά της επιχείρησης-πελάτη καθώς και τον τρόπο που θα κρατούνται τα πρακτικά των συναντήσεων. Οι οδηγίες αυτές είναι αποτέλεσμα εμπειρίας από τα χιλιάδες έργα που γίνονται σε όλο τον κόσμο και δεν είναι απόλυτα δεσμευτικές για τις θυγατρικές εταιρίες.

Πέρα από αυτές τις οδηγίες-συμβουλές που απευθύνονται αποκλειστικά στις θυγατρικές εταιρίες του ομίλου, η μητρική εταιρία δίνει κάποια «guide lines» σε όλες τις θυγατρικές της και τις εταιρίες-partners που ασχολούνται με το consulting του Ψ. Τα «guide lines» σχετίζονται με τα πιο τεχνικά ζητήματα του consulting και είναι δεσμευτικά για όλες τις θυγατρικές εταιρίες και τις εταιρίες-partners. Όπως εξήγησε ο πρώην «σύμβουλος» της εταιρίας, τα «guide lines» είναι ενσωματωμένα στα manuals και στο σύστημα «help» που διαθέτει το ίδιο το λογισμικό Ψ.

Σε επίπεδο διαχείρισης έργων, η μητρική εταιρία ενδιαφέρεται κυρίως για την ολοκλήρωση των έργων εντός των χρονοδιαγραμμάτων που έχουν τεθεί. Ο έλεγχος γίνεται με απεσταλμένους της μητρικής εταιρίας, οι οποίοι επιτηρούν την πορεία των έργων με τη βοήθεια του project manager του κάθε έργου καθώς και με τη χρήση των σύγχρονων μέσων επικοινωνίας, όπως το ηλεκτρονικό ταχυδρομείο και το πρόγραμμα μηχανογράφησης Ψ, με το οποίο η μητρική εταιρία μπορεί να ελέγχει τις δραστηριότητες όλων των θυγατρικών εταιριών της.

Βιβλιογραφικές Αναφορές.

Busch K., Grunert G. & Tobergte W. (1985), «Η διεθνοποίηση του κεφαλαίου», μετ. Μπ. Αντωνίου, *ΘΕΣΣΕΙΣ*, τ. 12

Chesnais F. (1991), «Πολυεθνικές επιχειρήσεις και διεθνής διάδοση της τεχνολογίας», στο Γιαννίτσης Τ. (επιμ.), *Οικονομική Θεωρία και Τεχνολογία*, μετ. Σταματάκης Ν. & Ουζουνίδης Δ., Αθήνα, Gutenberg.

Harris J. (1999), “Globalization and the technological transformation of capitalism” *Race and Class*, 40(2-3): 21-35.

Αναστασόπουλος Γ. (2003), «Η παγκοσμιοποίηση της οικονομικής δραστηριότητας: Γεωγραφική ολοκλήρωση και ιδιοσυγκρασιακή συμπεριφορά.», στο Κόλιας Χ., Ναξάκης Χ. & Χλέτσος Μ. (επιμ.), *Μύθοι και πραγματικότητα την εποχή της παγκοσμιοποίησης. Διεπιστημονική προσέγγιση*, Αθήνα, Πατάκη.

Γαυρόγλου Π. Γ. (2003), «Παγκοσμιοποίηση, απομυθοποίηση και η αυτονομία της πολιτικής», στο Κόλιας Χ., Ναξάκης Χ. & Χλέτσος Μ. (επιμ.), *Μύθοι και πραγματικότητα την εποχή της παγκοσμιοποίησης. Διεπιστημονική προσέγγιση*, Αθήνα, Πατάκη.

Τ. Γιαννίτσης (1988), *Η ένταξη στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα και επιπτώσεις στη βιομηχανία και το εξωτερικό εμπόριο*, Αθήνα, Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών.

Ιωακείμογλου Η. (1996), *Αναδιάρθρωση και διεθνής εξειδίκευση της ελληνικής βιομηχανίας*, Αθήνα, ΙΝΕ-ΓΣΕΕ.

Καραμεσίνη Μ. (1993), «Ευελιξία και διαρθρωτική αλλαγή: Ο μετασχηματισμός των αναπτυγμένων καπιταλιστικών οικονομιών μέσα στην κρίση», *ΘΕΣΣΕΙΣ*, τ. 45, 93-118.

Καραμεσίνη Μ. (1995), «Η διαδικασία αναδιάρθρωσης του κεφαλαίου στην Ελλάδα και οι αλλαγές της μισθωτής σχέσης μέσα στην κρίση», *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, τ. 16, 121-141.

Κατσορίδας Δ. (1997), «Αντισταθμιστικές επιπτώσεις στην απασχόληση από την εισαγωγή των νέων τεχνολογιών», *ΘΕΣΣΕΙΣ*, τ. 58, 133-137.

Κατσορίδας Δ. (2002), «Το ζήτημα της συνδικαλιστικής εκπροσώπησης. Προβλήματα μορφής και συγκρότησης των συνδικάτων στην εποχή του νεοφιλελευθερισμού», *ΘΕΣΣΕΙΣ*, τ. 78, 103-136.

Κοριά Μπ. (1985), *Επιστήμη, Τεχνική και Κεφάλαιο*, μετ. Ειρ. Μιγάδη, Αθήνα, Α/Συνέχεια.

Κυριαζή Ν. (1999), *Η κοινωνιολογική έρευνα. Κριτική επισκόπηση των μεθόδων και των τεχνικών*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα.

Μαρξ Κ. (1978), *Το Κεφάλαιο*, τόμος Ι & ΙΙΙ, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή.

Μαρξ Κ. (1990), *Grundrisse. Βασικές γραμμές της κριτικής της πολιτικής οικονομίας*, τόμος 2^{ος} Αθήνα, Στοχαστής.

Μηλιός Γ. (1985), «Πόλωση της συσσώρευσης και διεθνοποίηση του κεφαλαίου», *ΘΕΣΣΕΙΣ*, τ. 12, 55-72

Μπαρτσιδης Μιχ. & Χοντολίδου Ελ. (2002), «Παγκοσμιοποίηση και εκπαίδευση: Ο μύθος της αποδυνάμωσης των εθνικών κρατών και ο ρόλος τους στα εθνικά εκπαιδευτικά ιδρύματα.», *ΘΕΣΣΕΙΣ*, τ. 80, 143-172.

Ναζάκης Χ. (2003), «Παγκοσμιοποίηση: μύθοι και πραγματικότητα», στο Κόλιας Χ., Ναζάκης Χ. & Χλέτσος Μ. (επιμ.), *Μύθοι και πραγματικότητα την εποχή της παγκοσμιοποίησης. Διεπιστημονική προσέγγιση*, Αθήνα, Πατάκη.

Παπαδόπουλος Μ. (2000), «Για την επίδραση των νέων τεχνολογιών και της επιστημονικοτεχνικής επανάστασης στην κατάσταση της εργατικής τάξης», στο Κέντρο Μαρξιστικών Ερευνών (επιμ.), *Προσεγγίσεις στην κατάσταση της εργατικής τάξης στην Ελλάδα*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή.

Παπακωνσταντίνου Π. (1999), «Οι χωματερές των αποκαλύψεων», *ΟΥΤΟΠΙΑ*, τ. 33, 13-17.

Πατέλης Δ. (1998), «Επιστήμες, πολιτική και επιστημονική φιλοσοφία: σχέσεις ανάπτυξης ή έκπτωσης;» στο Π Νούτσος (επιμ.), *Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Τομέας Φιλοσοφίας. Φιλοσοφία επιστήμες και πολιτική. Συγκομιδή προς τιμήν του ομοτ. Καθηγητή Ε. Μπιτσάκη*, Αθήνα, Τυποθήτω-Δραδάνος.

Πατέλης Δ. (2002), «Τέχνη και Τεχνολογία. Κείμενα προβληματισμού», Σημειώσεις συνταγμένες για τις ανάγκες πανεπιστημιακού μαθήματος στο Πολυτεχνείο Κρήτης.

Πελαγίδης Θ. (1994), «Η πολιτική οικονομία της βιομηχανικής προσαρμογής», στο Θ. Πελαγίδης (επιμ.), *Η νέα παγκόσμια οικονομία. Χρηματιστικό κεφάλαιο και βιομηχανική αποδιάθροση*, Αθήνα, Εξάντας.

Σεφερτζή Ελ. (1986), «Από την κρίση της συσσώρευσης στην κρίση του κράτους πρόνοιας. Μύθος και απομυθοποίηση της κρατικής παρεμβατικής πολιτικής», *ΘΕΣΣΕΙΣ*, τ. 15, 49-64.

Σεφερτζή Ελ. (1993), «Ευελιξία και στρατιγικές οργάνωσης της παραγωγής», στο Γ. Λιοδάκης (επιμ.), *Κοινωνία Τεχνολογία και Αναδιάρθρωση της Παραγωγής*, Αθήνα, Παπαζήσης.

Σκοπελίτου Θ. (2003), «Παγκοσμιοποίηση και ευελιξία στη αγορά εργασίας», στο Κόλιας Χ., Ναξάκης Χ. & Μ. Χλέτσος (επιμ.), *Μύθοι και πραγματικότητα την εποχή της παγκοσμιοποίησης. Διεπιστημονική προσέγγιση*, Αθήνα, Πατάκη.

Σταμάτης Γ. (1986), «Τεχνολογική εξέλιξη και τάση του ποσοστού κέρδους στον Karl Marx», *ΘΕΣΣΕΙΣ*, τ. 17

Σωτήρης Π. (2001), «Πανεπιστήμιο και καπιταλιστική αναδιάρθρωση», *ΘΕΣΣΕΙΣ*, τ. 76, 13-72

Ταρπάγκος Αν. (2003), «Η μετάλλαξη των εργασιακών σχέσεων στην εποχή της διεθνοποίησης», *ΘΕΣΣΕΙΣ*, τ. 84, 173-188

Τσεκούρας Θ. (1989), «Από τον τευλορισμό στις νέες τεχνολογίες της παραγωγής», *ΘΕΣΣΕΙΣ*, τ. 29, 81-117.

Τσεκούρας Θ. (1990), «Πόσο παντοδύναμες είναι οι νέες τεχνολογίες;», *ΘΕΣΣΕΙΣ*, τ. 32, 77-104.

Φίλιας Β. (1999), *Κοινωνιολογία της υπανάπτυξης*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή.

Χριστόπουλος Κ. (1991), *Τάσεις ανάπτυξης του κεφαλαίου στην Ελλάδα. Πολυκλαδικού όμιλοι, πολυεθνικές εταιρίες και κρατικές επιχειρήσεις*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή.